

Malíř, Jiří

**Místo závěru: Politické strany na Moravě v éře masových stran
1905-1914**

In: Malíř, Jiří. *Od spolků k moderním politickým stranám : vývoj
politických stran na Moravě v letech 1848-1914*. 1. vyd. Brno: Filozofická
fakulta Masarykovy univerzity, 1996, pp. 225-284

ISBN 8021012730

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122793>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
provides access to digitized documents strictly for personal use, unless
otherwise specified.

MÍSTO ZÁVĚRU: POLITICKÉ STRANY NA MORAVĚ V ÉŘE MASOVÝCH STRAN 1905–1914

5.1. PŘEROD V MODERNÍ POLITICKÉ STRANY

5.1.1. ZMĚNY V ORGANIZAČNÍ STRUKTUŘE POLITICKÝCH STRAN

5.1.1.1. Podmínky pro upevnění systému politických stran: Geneze a vývoj jednotlivých českých politických stran na Moravě naznačily, že jejich vznik a formování byly podobné jako v Čechách spojeny s dynamickým společenským pohybem ve čtvrtstoletí před první světovou válkou, kdy se v důsledku politizace stále širších vrstev obyvatelstva od všenárodní staročeské strany a jejich politických nástupců postupně odvracely opozičně laděné skupiny voličstva, které politický lék na dobové národnostní problémy a společenské neduhy už nečekaly od všeobjímajících „všenárodních“ stran, ale hledaly ho v nových politických hnutích vyznačujících se primární orientací buď na sociální nebo konfesionální či nacionální aspekty. Katalyzátorem těchto posunů, nabuzených sociálně ekonomickým znejistěním a vyhrocováním národnostních konfliktů v procesu modernizace, se stalo rozšiřování volebního práva. Mnohem zásadnější impuls pro formování samostatných politických stran, než bylo snížení volebního censu v 80. letech a v jeho důsledku příliv nových tzv. „pětizlatkových“ voličů, představovalo zřízení všeobecné volební kurie v r. 1897.

Tyto obecné procesy se týkaly i poměrů na Moravě, i když jejich jevová stránka se vyznačovala některými zvláštnostmi. Jestliže v Čechách rozhodující etapa diferenciacie a rozšíření spektra politických stran proběhla ještě do konce 90. let, kdy se národně liberální tábor rozštěpil na další strany — radikálně pokrokovou (1897), radikálně státoprávní (1899) a realistickou (1900) — a kdy na politické kolbiště vstoupily strany dělnické, katolické a agrární, na Moravě se tento „velký třesk“ rozložil do delšího časového pásma, třebaže zárodky nových politických stran v podobě agrárního, pokrokového a živnostenského hnutí i zde existovaly dlouho před jejich přerodem v samostatné politické strany. Agrární a živnostenské hnutí stejně jako radikálně pokrokové a realisticky laděné frakce zůstávaly ještě pod politickou patronací lidové strany a rovněž národně sociální strana, formálně sice ustavená už r. 1898, se prakticky až do říšských voleb 1901 rozvíjela do značné míry pod dohledem lidové strany. Znamená to, že na

rozdíl od Čech se na Moravě v souvislosti s volební reformou r. 1896/1897 vedle národní a lidové strany plně etablovaly jen strany katolické a sociálně demokratická, zatímco politická hnutí agrárníků i národních dělníků čekala na zásadnější uplatnění na scéně stranické politiky až do prvních let nového století.

Z tohoto pohledu se pro rozvinutí politickostranického života na Moravě stalo rozhodujícím období kolem let 1905–1907, spjaté s očekáváním a důsledky reforem volebního práva jak do moravského zemského sněmu, tak do říšské rady. Přijetím zásad moravského vyrovnání se kromě jeho nezanedbatelného národnostního rozměru vytvořilo příznivější klima také pro formování politických stran. Zavedení všeobecné volební kurie na principu všeobecného a rovného hlasovacího práva, které dalo příležitost dosavadním nevoličům účastnit se voleb i do zemského sněmu, a zřízení národnostních volebních katastrů, které eliminovaly volební zápas mezi českými a německými stranami, uměnšily dopad dosavadních zábran brzdících plnější politickou diferenciaci. Nový volební systém po moravském vyrovnání tak relativizoval jak úlohu volebního censu, tak i obavy o národní svornost českých politických sil, nárokovanou „všenárodními“ stranami proti konkurenci německé většiny sněmu.

Moravské vyrovnání tak navodilo a urychlilo důslednější politickou diferenciaci také v rovině zemské politiky a vůbec v každodenním politickém a veřejném životě. Možnost volit 73 českých poslanců a z toho 14 na základě všeobecného a rovného hlasovacího práva se stala příležitostí k další politické mobilizaci, zvláště dosud z politiky vyřazených nižších vrstev, které do zemské politiky přivedly nejen volebním censem dříve diskvalifikovanou sociální demokracii, ale všeobecně radikálnější, masovější i hrubší tóny a metody politického boje.¹ I když následná reforma a volby do říšské rady na základě všeobecného hlasovacího práva byly zásadnější než dílčí moravská volební reforma, pro politickou profilaci českých stran na Moravě zůstávala zemská politika klíčovou scénou ideověpolitického tříbení. Díky všeobecné kurii tak do politiky našly cestu nové politické síly a naopak díky jen postupnému a nedůslednému odbourávání censovního a kuriového systému se honorační strany mohly lépe adaptovat

1 Už v 90. letech existovaly dosti nevybíravé polemiky v tisku nebo brožurách /srov. např. J. KOŽÍŠEK, Jak vypadá dr. Stránský ve světle pravdy (Brno 1891); TÝŽ, Milým rodákům v Bystřici nad P. (b. m., b. d. = 1895)/, ale masového rozsahu nabyly tyto formy politického boje až po r. 1905, zejména v souvislosti s vyostřením konfliktů mezi českou konzervativní sněmovní většinou a antiklerikální českou sněmovní opozicí, který v r. 1908 vyústil dokonce v obstrukci sněmu. Hrubé polemiky mezi oběma tábory se pak staly součástí každodenního života a jejich duch se kromě tisku nejlépe odrážel v dobových brožurách a letáčích. Srov.: ZLODUCH MORAVY DR. ADOLF STRÁNSKÝ (Brno 1908); VOLÁME VÁS PŘED SOUD ROZUMNÝCH ČECH (Brno 1908); J. KOŽÍŠEK, Několik kapitol (Brno 1910); TÝŽ, Provozuje dr. Adolf Stránský politiku veliké linie (Brno 1912); J. M. /= J. MARCHA/, Klerikální strana ve světle pravdy (Brno 1913); J. MARCHA, Pokrokový blok, sanace zemských financí a klerikalové (Brno 1914); J. HOFER, Pokrokaři, agrárníci, sociální demokraté, národní socialisté a náboženství (Prostějov b. d. = 1910); MORAVANÉ! (Brno 1906); VOLEBNÍ ÚVAHA (Brno 1907); VOLIČOVÉ! (Brno 1911). Poslední tři brožury in: MZA, G-297, k. 38, č. 116.

na změny přicházející s demokratizací volebního práva. To umožnilo maximální rozevření nůžek mezi krajními póly české politiky a v prostoru mezi nimi vznik a uplatnění různých politických subjektů. Ustavením agrární strany v předvečer očekávané reformy volebního práva a samostatným vystoupením pokrokového a živnostenského hnutí v zemských volbách r. 1906, po němž následovalo ustavení pokrokové (1907) a živnostenské strany (1908), se na Moravě v zásadě dotvořil systém českých politických stran, jenž až na nuance, padající hlavně na vrub menší diferenciaci národně liberálního tábora, byl srovnatelný se systémem českých stran v Čechách.²

Jestliže ve srovnání s Čechami se systém českých politických stran na Moravě dotvářel až v souvislosti s demokratizací volebního práva v letech 1905–1907, naskytá se otázka, zda tím nebyl výrazně deformován průběh obecných změn v charakteru politických stran na Moravě. Odpověď na otázku, nakolik byl proces přechodu od honoračních stran ke stranám masovým, kterým procházela v období před 1914 většina stran v Předlitavsku,³ vlastní i českým stranám na Moravě, kdy, v jaké podobě a s jakými konsekvencemi pro utváření stranických poměrů zde došlo ke zformování stran s moderní organizační strukturou, lze hledat v organizačních, programových, sociálně kulturních i mezistranických souvislostech jejich vývoje před r. 1914.

Transformace honoračních stran ve strany masové a všennárodních v zájmové byla spojena s řadou strukturálních změn, jež směřovaly jednak k členitější, ale zároveň pevněji propojené organizační struktuře stran, jednak k určité byrokratizaci a náběhům k profesionalizaci některých stranických činností a na neposledním místě také k pronikání vlivu stran do různých sfér primárně nepolitického života společnosti a jejich prolínání s každodenním životem.⁴

5.1.1.2. Od důvěrníků k místním organizacím: Organizační zdokonalování českých politických stran na Moravě bylo patrné už v tom, že v desetiletí před válkou se žádná z nich neobešla bez formálního přijetí závazného organizačního statutu.⁵ I když jejich naplnění často zůstávalo jen nedosažitelným ideálem,⁶ přijetí organizačního statutu národní stranou, která ho až do r. 1906 neměla, nebo častá inovace organizačního statutu jako v případě lidové strany, či jeho vypracování a přijetí ještě před rozvinutím vlastní činnosti v případě nově zakládaných

2 Srov. J. MALÍŘ, *Zu einigen Entwicklungszügen* (1988) 49–69. K táborům viz níže kap. 5.2.

3 Srov. literaturu k tomu v úvodní kapitole.

4 Literatura o obecných proměnách politického stranictví rovněž v úvodní kapitole.

5 Zatímco strany vznikající přibližně po r. 1900 přijímaly přesně vypracovaný a závazný organizační řád už při svém konstituování (křesťansko-sociální r. 1899, agrární strana r. 1904, pokroková r. 1907, živnostenská r. 1908 a lidová /Bulínova/ r. 1913), „starší“ strany přijímaly organizační statut až s časovým odstupem od svého založení (např. lidová strana r. 1896, národní strana r. 1906, národně sociální r. 1900). Pro všechny strany však bylo společné, že své organizační statuty průběžně inovovaly (např. agrární strana v r. 1910 a 1911, lidová v r. 1906, 1909 a 1911, národně sociální v r. 1902 a 1905).

6 Týkalo se to hlavně menších stran. Srov. výklad o pokrokové, živnostenské a lidové (Bulínově) straně.

stran (agrární, Bulínova lidová strana) svědčily o váze, která byla pevně stanoveným organizačním pravidlům výstavby stran v období zhruba posledních deseti let před r. 1914 přikládána.

Organizační řády jednotlivých stran přes různé nuance v provedení v podstatě reflektovaly nebo také předjímalý přechod od volných honoračních vazeb různorodých spolků a jednotlivců na vedení strany k jejich pevnějšímu podřízení stranickému ústředí. Namísto důvěrníků, jmenovaných stranickým centrem, byly za základní kámen stranické organizace postupně stále více považovány místní organizace, které důvěrníky do vyšších organizačních grémií volily a vysílaly. Tento posun nebyl u jednotlivých stran důsledný ani časově shodný. Zatímco národní strana i při své reorganizaci r. 1906 zůstala u důvěrníků jmenovaných shora,⁷ lidová strana počínaje organizačním statutem z r. 1909 přešla od zásady jmenovat důvěrníky k jejich volbě místními organizacemi nebo spolky.⁸ Další strany národně liberálního tábora, které vznikly později (pokroková, živnostenská, Bulínova lidová strana), už sepětí důvěrníků s místními organizacemi ve svých statutech předpokládaly. V případě sociální demokracie a katolických stran, jež organizačně vyrůstaly ze sítě různorodých odborových, tovaryšských, vzdělávacích spolků a katolicko-politických jednot, se už v době vzestupu těchto stran v 90. letech otázka důvěrníků řešila přirozenou cestou — delegováním důvěrníků od spolků — takže organizační statuty těchto stran tuto skutečnost jen fixovaly.⁹ Podobně statut agrární strany z r. 1904 předpokládal důvěrníky, „jež volí si stoupenci v každé obci“.¹⁰ Tyto diference při přechodu od důvěrnického organizačního principu k modernějšímu, opřenému o místní organizace, signalizovaly, proč právě sociální demokracie a katolické strany a později i agrární strana měly z českých stran na Moravě nejbliže k tomu stát se stranami masovými.

5.1.1.3. Hierarchizace organizační struktury: Ještě zřetelnějším příznakem upevnění a modernizace organizační struktury stran se stal přechod od tříště různorodých spolků, o něž se strany zpočátku opíraly, k budování soustavy místních organizací jako základního článku stranické organizace. V době zmasovnění politického života místní organizace ve srovnání se spolky, které podle

7 Srov. DŮVĚRNICKÝ ŘÁD NÁRODNÍHO KLUBU V BRNĚ VYDANÝ VE SMYSLU § 13 STANOV JEHO (Brno 1906); in: MZA, G-61, k. 21.

8 Posuny jsou patrné např. při srovnání jednotlivých organizačních statutů lidové strany (pokrokové) z let 1896 a 1906, které předpokládají jmenování důvěrníků výkonným výborem, a z r. 1909 a 1911, které stanovení důvěrníků ponechávají na volbě místních organizací či členských schůzí jednotlivých politických spolků. Text statutů z let 1896, 1906 a 1909 in: J. MALÍŘ, Vývoj (1985) 213–217, statut z r. 1911 in: MZA, B-13, k. 393, řj. 366.

9 PRVNÍ MORAVSKO-SLEZSKÝ SJEZD (1900) 9–10. Přechodný stav věci naznačuje navrhovaný ORGANISAČNÍ ŘÁD STRANY NÁRODNĚ-SOCIÁLNÍ NA MORAVĚ A VE SLEZSKU (b. m., b. d. = 1900); in: MZA, B-26, k. 2205B, in. č. 2011, který předpokládal volbu důvěrníků, ale na dobu neurčitou („úřaduje tak dlouho, pokud požívá důvěry svých druhů“).

10 PROGRAM ČESKÉ STRANY AGRÁRNÍ PRO MORAVU A SLEZSKO (Olomouc 1905) 56.

spolkového zákona musely své aktivity rozvíjet jen v mantinelech určených závaznými stanovami, nabízely politickým stranám mnohem výhodnější organizační rámec pro jejich nejrozličnější činnosti, neboť se neřídily spolkovým, ale shromáždovacím zákonem.¹¹ Navíc vazba místních organizací na stranu byla na rozdíl od spolků, jejichž vedení bylo v první řadě zodpovědné valné hromadě spolku a jejichž loajalita ke straně tak byla podmíněná, mnohem těsnější. Přes tyto přednosti nebyl přechod k novému organizačnímu principu ani rychlým ani jednoduchým procesem. Takřka u všech stran jako součást jejich organizace přežívaly vedle nově zakládaných místních organizací různé starší spolky. Ale právě schopnost dané strany zakládat v masovém měřítku místní organizace a vytvářet jejich teritoriálním rozčleněním organizační mezistupně v podobě okresních a krajských organizací, signalizovala, zda její potenciál je dostatečný, aby se stala masovou stranou.

Strany národně liberálního tábora, i když už systém místních, okresních a krajských organizací, resp. okresních a krajských důvěrnických sborů, ve svých statutech z doby po r. 1906 zakotvily, realizovaly ho jen velmi obtížně nebo mezi místními organizacemi a stranickým centrem prosazovaly jen jeden — buď okresní nebo krajský — organizační mezistupeň.¹² Sociální demokracie a po ní i katolické strany s ohledem na své volební možnosti přizpůsobovaly svou stranickou organizaci už v 90. letech územním celkům, které nejlépe vyhovovaly jejich činnosti, nejprve okresům v případě sociální demokracie, nebo děkanátům a diecézím v případě katolických stran, od r. 1897 pak takřka jednoznačně volebním obvodům podle páté volební kurie.¹³

Realita stranické organizace u jednotlivých stran pokulhávala za podobou předpokládanou jejich statuty. Zvláště u měšťanských stran zůstávala i po r. 1907 síť důvěrníků vzhledem k neúplné a nedokonalé soustavě místních organizací jedinou spolehlivou, plošně rozprostraněnou organizační oporou stranického centra v terénu,¹⁴ ale ani v případě stran majících k masovosti nejbliže

11 Přímou manifestačně byla tato priorita místních organizací strany zdůrazněna v organizačních zásadách národně sociální strany, podle nichž místní organizace „je největším činitelem naší strany. Jí podléhá spolek vzdělávací, politický atd. /.../ Pořádat může organizace všechno, nač si jen vzpomene: tábory schůze, přednášky, plesy, výlety, slavnosti, divadla atd. atd. Každá schůze organizační, i výborová, musí být svolána vždy na lístky dle §2 shr. zák. Výhody její oproti spolkům jsou veliké. Spolek omezuje činnost svou na poli stanovami vytknutém, kdežto organizace pracuje všude tam, kde je toho potřeba“. DUCH NÁRODNÍHO SOCIALISMU (Brno 1902) 14.

12 U pokrokové strany šlo jen o náznaky, lidová strana (pokroková) tento princip uplatňovala soustavněji až po r. 1911, živnostenská strana dokonce na budování krajského organizačního mezistupně oficiálně rezignovala, ač ho původně do organizačního statutu zahrmla. Srov. J. CEKL, 30 let růstu (1938) 98.

13 Křesťanští sociálové k organizování strany podle sedmi volebních obvodů přešli už na ustavujícím sjezdu r. 1899. Srov. PRVNÍ MORAVSKO-SLEZSKÝ SJEZD (1900) 19. Podobně sociální demokraté: Organizační řád usnešený na II. sjezdu v Brně 1896; in: MZA, B–26, k. 2205–B, in. č. 1015/III; Entwurf der Bestimmungen für die Organisation der Sozialdemokratie Mährens und Schlesiens; in: Tamtéž in. č. 2013, čj. 4594, 10. 11. 1899.

14 Srov. údaje o důvěrnících lidové strany (pokrokové) z r. 1900 a 1911 in: MZA, G–68, k. 20,

neprobíhala transformace tříště různorodých spolků v hierarchizovanou strukturu místních, okresních a krajských organizací bez problémů.¹⁵

S úlohou důvěrníků a místních organizací v organizační struktuře stran souvisela klíčová funkce stranických sjezdů a sjezdů důvěrníků. Sjezdy strany byly všeobecně chápány jako nejvyšší instance strany, která volila stranické ústředí, určovala program a základní politickou strategii strany. V pravidelnosti jejich (ne)svolávání i v organizačním aranžmá, popř. manipulaci, se odrážela váha a síla na jedné straně členské základny a na druhé straně stranického vedení. To někdy pravidelné svolávání sjezdu ignorovalo,¹⁶ nebo ho pro obavy z kritiky prováděné politické linie odkládalo,¹⁷ anebo s ohledem na masovost členské základny a nutnost ji dále rozvíjet a organizačně i politicky stmelovat zásadu konání častých sjezdů pravidelně podstupovalo.¹⁸ Později stále zřetelnější ovládnutí příprav a průběhu sjezdu stranickou špičkou i účelové svolávání také krajských a okresních sjezdů vypovídalo o tom, že stranické sjezdy fakticky stále více ztrácely bezprostřední vliv na určování politické linie strany ve prospěch stranického ústředí a stávaly se pouze prostředkem k dodatečnému legitimování jeho politiky a tribunou, která byla využívána nejen k organizačním a agitačním účelům, ale i k vyrovnávání účtů s vnitřní opozicí.¹⁹

5.1.1.4. Stranické centrum: S upevňováním stranické struktury a její hierarchizací úzce souviselo posilování úlohy stranického centra v životě stran. Dřívější existence stranického ústředí jako seskupení samozvaných „notáblů“, kteří na základě své společenské prestiže, autority, postavení a svých osobních kontaktů, popř. vlastního tiskového orgánu dovedli k sobě připoutat různé národní spolky a korporace i dostatek voličů, už nebyla v době rozšířeného volebního práva a s ohledem na rozlehlost a složitost stranické organizace a potřebu mobilizovat nejširší masy voličů myslitelná.

Při fungování stranických center se obecně projevovalo několik tendencí. Ustavení a složení výkonného výboru už bylo jednoznačně závislé na stanovené volební proceduře dané stanovami a na volbě prováděné sjezdem strany. Přímý

Důvěrníci; k. 26, Lidový klub 2. Živnostenská strana nepřímou potvrzovala váhu, kterou kladla na důvěrnický organizační princip, tím, že nejvyšší stranickou funkci, kterou zastával první muž ve straně R. Mlčoch, označovala názvem „zemský důvěrník strany“.

- 15 Agrární strana stavěla na místních a okresních organizacích a krajské aktivovala jen k volbám. Srov. J. M. / = MARCHA/, Jak zakládati agrární organizace? (Brno 1911) 22.
- 16 Moravská národní strana například v letech 1893–1906 nesvolala ani jeden sjezd strany. Určitou náhradou sjezdu důvěrníků byly ovšem každoroční valné hromady jejího Národního klubu.
- 17 Po sloučení lidové a pokrokové strany, které proběhlo v lednu 1909 fúzí výkonných výborů obou stran, se slučovací sjezd přičiněním užšího vedení strany z obav z kritiky postupu při slučování konal až v lednu 1911.
- 18 Většina stran svolávala sjezdy 1x za 1–2 roky. Podle statutu lidové strany z r. 1896 měl být sjezd každý rok, podle statutu z r. 1906 jen jednou za 2 roky.
- 19 Ukazovalo se to při vnitrostranickém boji, kdy představitelé jednotlivých křidel byli schopni mobilizovat své stoupence pro „vzdorosjezdy“. To byl případ vystoupení frakce „neodvislých“ v národně sociální straně i úspěšného prosazení Staňkova křídla v agrární straně.

dopad vůle sjezdu na stranickou špičku byl částečně eliminován nepřímou volbou nejvyššího stranického ústředí (užšího výkonného výboru, popř. i předsednictva) širším výkonným výborem a také možností kooptace nových členů.²⁰ Princip volitelnosti vedení strany poskytoval naopak stranickému centru oprávnění vyžadovat od nižších stupňů strany loajalitu a disciplinu. Vcelku tak v tomto období došlo k upevnění pozic stranického ústředí vůči nižším stupňům stranické organizace a lokálním organizacím, kterým bylo ponecháno mnohem méně prostoru pro vlastní politické rozhodování a při volbách daleko menší vliv na prosazování kandidátů zdola.²¹ Tento trend ovšem ani později nevyklučoval časté případy úspěšného odboje lokálních organizací či frakcí proti shora vnučeným kandidaturám.²² Jiným typem zpochybňování autority stranického centra byly konflikty stranického vedení s odborovými předáky, které byly zvláště markantní u stran, jako byla sociální demokracie nebo národně sociální strana, v nichž odbory představovaly podstatnou a při tom autonomní složku členského zázemí strany.

Rozrůstání a členitost členské základny kladly větší nároky na řídicí a rozhodovací činnost stranického vedení, které zvláště v desetiletí před první světovou válkou vedly k dalšímu vnitřnímu strukturování stranického centra. Vedle širšího výkonného výboru, který se většinou skládal z užšího výkonného výboru, poslanců, zástupců tisku, zástupců nižších stranických organizací, placeného tajemníka a zástupců zájmových organizací při straně, byla později ve stanovách některých stran věnována zvláštní pozornost volbě předsednictva, které bylo někdy společné pro oba výbory a které plnilo funkci vlastní stranické špičky.²³ Při stranickém ústředí byla pro jeho lepší akceschopnost zřizována placená funkce tajemníka a posléze i celého sekretariátu, zpočátku často totožná s redaktorem či redakcí tiskového orgánu strany, a pro jeho odbornější rozhodování byly pod různými názvy vytvářeny specializované poradní finanční, hospodářské, tiskové, agitační, organizační aj. komise (sbory, výbory).²⁴

I přes zdomácnění principu volitelnosti stranického ústředí a jeho zodpovědnosti vůči sjezdu strany paradoxně docházelo k posilování pozic stranického

20 K rozlišování širšího a užšího výkonného výboru docházelo přirozenou cestou už v ranějších fázích vývoje politických stran, protože to vyžadovala akceschopnost stran.

21 Srov. např. §14 Organizačního statutu lidové strany z r. 1909, který stanovuje postup a dělbu kompetencí mezi stranickým centrem a okresní konferencí důvěrníků při navrhování a schvalování kandidatur pro zemské nebo říšské volby. In: J. MALÍŘ, *Vývoj* (1985) 217.

22 To je např. případ nesouhlasu valašských organizací lidové strany pokrokové s oficiální kandidaturou živnostníka R. Mlčocha v zemských volbách r. 1913, které se postavily za nezávislou kandidaturu F. Šerého, nebo případ úspěšných samostatných kandidatur konzervativních agrárníků J. Starošíka, F. Hrubana a T. Otáhalu.

23 Jako v případě Bulínovy lidové strany: „Předsednictvo volí širší výkonný výbor ze členů užšího výkonného výboru a pozůstává z předsedy, dvou náměstků, pokladníka a jednatele.“ ML 1, č. 13 (8. 4. 1913) 1–2. Podobně vymezoval členění stranického centra i organizační statut agrární strany z r. 1910. Srov. J. MARCHA, *Jak zakládati agrární organizace?* (Brno 1911) 23.

24 Srov. *Návrh organizačního statutu lidové strany pokrokové na Moravě* z r. 1911 in: MZA, B–13, k. 393, čj. 366.

centra a k soustředění moci v rukou několika jedinců nejužšího vedení strany, kteří v období mezi sjezdy a mezi zasedáními širšího výkonného výboru prakticky ovládali a určovali politiku strany.²⁵ Přitom docházelo k častému napětí uvnitř stranického vedení, které někdy nabývalo podoby konfliktů mezi užším stranickým vedením a poslanci. Jejich vliv na rozhodování stranického centra byl reglementací jejich zastoupení poslanců v nejvyšších orgánech strany postupně omezován,²⁶ i když ne vždy s úspěchem. Jejich právo rozhodovat podle vlastního svědomí bylo deformováno povinností respektovat stranickou linii. Dělicí čára při sporech uvnitř vedení vždy nešla ani tak mezi poslanci a neposlanci, ale mnohdy vedla spíše mezi prostými poslanci a mezi předáky strany, kteří byli zároveň poslanci a rozhodující měrou určovali stranickou linii.²⁷

5.1.1.5. Organizační vazby na strany v ostatních korunních zemích: Upevňování organizace stran na celozemském základě vedlo také k vymezování a upřesňování jejich vazeb ke stranickým organizacím mimo hranice Moravy. Pomineme-li sociální demokracii, která vznikala na celorakouském (předlitavském) základě a její organizace na Moravě byla od počátku součástí celorakouské a později celočeské (československé) sociální demokracie, vztah ostatních českých stran na Moravě k příbuzným českým stranám v ostatních korunních zemích se proměňoval a nabýval různé intenzity. V zásadě, i když ne absolutně, platilo, že čím později strany na Moravě vznikaly a čím byl jejich význam ve srovnání s Čechami na Moravě menší, tím těsnější byly jejich vazby na sesterské strany v Čechách. Organizační sepětí moravských stran se stranami ve Slezsku naopak vyrůstalo z obdobného paternalistického vztahu k slabšímu partnerovi jako v případě stran z království ke stranám v markrabství.

Národní strana na Moravě přes veškerou politickou i programovou příbuznost nedospěla kromě společného poslaneckého klubu na říšské radě a porad předáků obou stran k organizačnímu propojení s národní stranou v Čechách. Lidová strana, která vznikala s podporou národní strany svobodomyšlné a která se s ní kooptováním svého předsedy a dvou místopředsedů r. 1893 do mladočeského

25 Na svévoli užšího vedení strany poukazovala kritika uvnitř strany např. v případě volebního kompromisu lidové strany ve 2. kole voleb do říšské rady r. 1907, nebo v případě uzavření volební koalice se sociálními demokraty při říšských volbách r. 1911. Předmětem stížností bylo také nesvolávání širšího výkonného výboru strany. Obecně o trendu k oligarchizaci stran ve 20. století a „železném zákonu oligarchie“ srov. R. MICHELS, *Strany a vůdcové — Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* (Praha 1931).

26 Podle statutu lidové strany z r. 1896 byli její poslanci zodpovědní sjezdu strany, podle statutu z r. 1906 byli zodpovědní už i širšímu a užšímu výkonnému výboru strany. Statut agrární strany z r. 1910 dokonce přisuzoval poslancům jen omezený počet míst v předsednictvu strany i v užším výkonném výboru. Srov. J. M. = J. MARCHA, *Jak zakládati organizace agrární strany* (Brno 1911) 13.

27 Odboj proti příliš prokatolické orientaci vedení národní strany r. 1893 vedli poslanci i neposlanci z venkovských měst. Proti praktikám Stránského vedení strany vedl opoziční frakci nejprve poslanec V. Perék a později poslanec H. Bulln a z jiných pozic neposlanecká frakce mladé generace kolem F. X. Hodáce. Podobně dělicí čára uvnitř agrární strany šla i mezi poslanci F. Staňkem a K. Sonntagem na jedné a J. Vacou a J. Starošťíkem na druhé straně.

výkonného výboru formálně propojila, se později s mladočeskou stranou rozešla nejen politicky, ale po r.1907 i organizačně.²⁸ Také moravská pokroková strana přes kontakty některých svých představitelů s mateřskými stranami — realistickou a radikálně pokrokovou — formálně ani organizačně s těmito stranami v Čechách nesouvisela.²⁹

Těsnější vtahy ke stranám v Čechách se utvořily jen v případě moravsko-slezské agrární a národně sociální strany, které se brzy po svém vzniku staly zemskými organizacemi celočesky koncipované agrární a národně sociální strany. Ale i v jejich případě se organizační vazby omezovaly jen na společný poslanecký klub na říšské radě, víceméně formální zastoupení zástupců moravského zemského vedení strany v pražském výkonném výboru a na občasně společné sjezdy strany, takže zemské organizace obou stran v Čechách a na Moravě se vyvíjely víceméně autonomně. Určitý rozdíl snad spočíval v tom, že moravská zemská organizace národně sociální strany byla s ohledem na své nevalné pozice na Moravě více odkázána na pomoc mateřské strany. Naopak moravsko-slezská agrární strana, která byla poměrně silným partnerem a pravidelně byla zastoupena v pražském ústředním výkonném výboru, se obešla bez větších zásahů z Čech.³⁰

Katolické strany na Moravě přes původní záměry a pokusy utvořit společnou stranickou organizaci pro všechny české země³¹ rezignovaly — podobně jako později moravská živnostenská strana — pro organizační a politickou slabost příbuzných stran v Čechách na těsnější organizační propojení s partnery v Čechách, i když jejich organizační iniciativy i později zasahovaly také do Čech.³²

Při vývoji českých stran na Moravě se vedle vazeb na strany v Čechách vytvářela také organizační pouta s českými stranami ve Slezsku, even. i v Dolních

28 J. MALÍŘ, Poměr moravské lidové a národní strany svobodomyšlné (1985) 55–78. Těsně u lidové strany, která vznikla pro nesouhlas s odklonem Stránské strany od mladočeské politiky, byla proto někdy nazývána národní strana svobodomyšlná na Moravě.

29 T. G. Masaryk, který r. 1907 a 1911 na Moravě kandidoval, sám nebyl členem ani moravské pokrokové ani lidové strany. Stoupencům politického realismu dokonce oficiálně doporučoval, aby na Moravě nezakládali zvláštní organizace (pokrokové strany z Čech), ale aby vstupovali do lidové strany pokrokové. Srov. S. JANDÍK, Masaryk na Valašsku, 2. vyd. (Praha 1936) 9–10.

30 Její organizační statut z r. 1905 předpokládal, že její užší vedení s užším vedením v Čechách vytvoří „ústřední výkonný výbor jednotné agrární organizace československé“ Srov. PROGRAM ČESKÉ STRANY AGRÁRNÍ PRO MORAVU A SLEZSKO (Olomouc 1905) 56. Program z r. 1910 akceptoval faktickou dohodu, podle níž zemské výkonné výbory volí ústřední výkonný výbor v poměru 5 (Čechy) : 3 (Morava) : 1 (Slezsko). J. M. / = J. MAR-CHA/, Jak zakládá organizace strany agrární (Brno 1911) 24; Srov. též: O. FRANKENBERGER — J. O. KUBÍČEK, Antonín Švehla (1931) 112–118, 239, 355.

31 To se týkalo hlavně křesťansko-sociální strany.

32 Živnostenská strana na Moravě napomáhala založit živnostenskou stranu v Čechách a jednala o sjednocení s nadějí, že v ní bude hrát prim. Podařilo se jí alespoň prosadit, aby její list Zpravodaj se stal orgánem také pro živnostenskou stranu v Čechách. Snahu nebyť omezena zemským rámcem vyjadřoval i její oficiální název.

a Horních Rakousích.³³ Poměr moravských stran ke stranám ve Slezsku byl tím více paternalistický a vazby stranických organizací ve Slezsku na moravské strany o to těsnější než vzájemné vztahy stran v Čechách a na Moravě, oč bylo komplikovanější postavení českého obyvatelstva ve Slezsku. Projevovalo se to tím, že vedle sociální demokracie i některé další moravské strany už při svém vzniku (strana agrární a křesťansko-sociální) nebo i později (strana lidová a pokroková) rozšířily svou organizaci formálně i do Slezska a v případě křesťansko-sociální strany později i do Dolních a Horních Rakous.³⁴ Viditelné úspěchy v tomto směru kromě sociální demokracie a křesťansko-sociální strany slavila jen agrární strana, a to do té míry, že agráři ve Slezsku získali r. 1911 jeden říšský poslanecký mandát (K. Rolsberg). Jejich vzestup vedl v téže roce dokonce k ustavení vlastní zemské organizace agrární strany ve Slezsku; k podobnému kroku dospěli později také křesťanští sociálové.³⁵

5.1.2. BYROKRATIZACE A PROFESIONALIZACE POLITICKÝCH STRAN

5.1.2.1. Tajemník, sekretariát a finance strany: Celkový růst a zvětšující se členitost organizace jednotlivých stran, do níž se v desetiletí před 1914 začleňovaly i různé zájmové organizace, a intenzivní agitační a konkurenční boj mezi stranami vyžadovaly od členů stranického vedení více než jen politiku pěstovanou jako koníček nebo vedlejší činnost. Žádaly od nich každodenní organizační a agitační práci, která předpokládala pevnější finanční zázemí strany a určitý profesionální a odborně administrativní přístup. Tento trend se nejdříve projevil v sociální demokracii. Její poslanci a vůdcové se většinou už rekrutovali z řad poloprofesionálních politiků, jejichž zdrojem příjmu bylo redaktorství v sociálně demokratickém tisku nebo funkce v sociálně demokratických odborech či družstvech.³⁶ Fakticky v námezdním poměru vůči vedení strany, resp. majitelům jejího tisku, stáli také redaktori tiskových orgánů některých stran, kteří navíc často konali i administrativní stranické práce.³⁷

33 O českých politických stranách ve Slezsku až na starší práci GUDRICHOVU, několik příspěvků D. GAWRECKÉHO a některé drobné vzpomínky a dobové příspěvky neexistuje dostatečná literatura; dvojnásob to platí o českých stranách v Dolních a Horních Rakousích.

34 Křesťansko-sociální strana, která byla r. 1899 už jako „moravkoslezská organizace křesťansko-sociální“ založena, formálně rozšířila svou působnost i na Dolní a Horní Rakousy r. 1908. Srov. F. M. ŽAMPACH, Z dějin československé strany lidové (b. d.); in: MZA, G-297, k. 2, in.č. 43, s. 15.

35 Srov. O. FRANKENBERGER — J. O. KUBÍČEK, Antonín Švehla (1931) 300, 356; R. GUDRICH, Vznik a vývoj 2 (1926) 149–191; Valný sjezd strany křesťansko-sociální v Opavě; in: MZA, G-297, k. 55, in. č. 125, f. 164, 15. 11. 1913.

36 Čtyři z pěti zemských poslanců sociální demokracie zvolení v r. 1906 a všech sedm zvolených r. 1913 byli redaktori stranického tisku, jediný neredaktor K. Vaněk byl placeným odborovým tajemníkem. Srov. P. FIALA, Česká politická reprezentace (Brno 1988) 88, 126.

37 Redaktor Moravské orlice T. Cejnek byl zároveň jednatelem Národního klubu, podobně re-

Od 90. let byly na práci ve stranickém ústředí stále běžněji najímány jako tajemníci strany placené pracovní síly, které plnily administrativní a organizační úkoly. Jejich každodenní zapojení do stranické agendy se někdy, stejně jako v případě redaktorů stranického tisku, stávalo odrazovým můstkem k jejich vlastní politické kariéře.³⁸ Tím se ale také, zvláště po r. 1906, viditelně omezovala jejich fluktuace mezi různými stranami, která byla stejně jako u redaktorů do té doby zcela běžná.³⁹

S růstem stranických organizací a se zvyšující se stranickou agendou, která enormně rostla,⁴⁰ souvisel i zrod celých stranických sekretariátů, které nevznikaly jen při ústředí strany, ale byly někdy zřizovány i na regionálním stupni stranické organizace.⁴¹

Jednou z příčin a zároveň i důsledkem zřizování funkce placených tajemníků a sekretariátů bylo zvyšování nároků na stranické finance. Ještě na počátku 20. století musely stranám dostáčet finanční prostředky získané ponejvíce individuálními dary stoupců (nejčastěji poslanců). Největší náklady spojené hlavně s volebními kampaněmi a s vydáváním novin pak většinou hradili samotní kandidáti, resp. majitelé novin či podílníci vydavatelských družstev, stále častěji však musely být hledány i jiné finanční zdroje.⁴² To, co si mohli finančně dovolit předáci honoračních stran, nebylo možné u stran obracejících se programově na nemajetné vrstvy. Proto bylo právě u sociální demokracie, národně

daktorem a tajemníkem národně sociální strany v jedné osobě byl R. Laube.

- 38 Původně byl tajemníkem upírán podíl na politickém vedení. V národně sociální straně se např. spor o to, zda má tajemník strany mít hlasovací právo, vedl na jejím sjezdu. Srov. ZÁPIS O ZEMSKÉ KONFERENCI (1901) 12. Později se tato otázka stávala bezpředmětnou, protože tajemníci a redaktoři stranického tisku získávali značný vliv automaticky, a to nejen v případě sociální demokracie. V národně sociální straně, kde byla tato funkce často obsazována lidmi dosazenými pražským ústředím, šlo navíc i o redaktora, tajemníka a organizátora strany v jedné osobě. Pozice redaktorů a tajemníků vzrůstala i v jiných stranách: V. Šlesingra v lidové straně pokrokové, K. Sonntaga v agrární, R. Mlčocha v živnostenské ap.
- 39 F. Obrtel působil nejprve v pokrokařském a poté agrárnickém tisku; V. Šlesinger odešel z národně sociální strany, aby se stal tajemníkem lidové strany (pokrokové); R. Bechyně začal jako redaktor živnostenského tisku, pak byl redaktorem národně sociálního tisku a nakonec udělal kariéru v sociální demokracii.
- 40 Některé tajemnické zprávy o činnosti stranického vedení podávají počty sekretariátem obeslaných schůzí a vyřízené korespondence. Např. sekretariát lidové strany pokrokové za rok 1909/1910 obeslal 441 schůzí, došlo mu 1944 a odeslal 7670 dopisů. Srov. ZPRÁVA ZEMSKÉHO SEKRETARIÁTU LIDOVÉ STRANY POKROKOVÉ ZA ROK 1909–1910 (Brno 1910) 27.
- 41 Agrární strana měla své krajské sekretariáty v Jihlavě a v Olomouci. U malých stran (národně sociální, pokrokové, živnostenské) pozůstával sekretariát často jen z jedné osoby (tajemníka), který byl někdy zároveň redaktorem tiskového orgánu strany. Přesto např. vedení živnostenské strany z finančních důvodů vážně uvažovalo o zrušení sekretariátu.
- 42 V pozůstalosti V. Šileného jsou doklady o nákladech na vedení jeho volební kampaně, o výši darů poslanců na Lidové noviny i o podpoře agitačního fondu národně sociální strany ap. Živnostenská strana zase musela hledat zdroje na svůj tisk povinným odběrem akcií jejího vydavatelského družstva místními stranickými organizacemi. O obdobné řešení neutěšené finanční situaci usilovalo i vedení národně sociální strany.

sociální i křesťansko-sociální strany prakticky následně po jejich založení zaváděno všeobecné odvádění členských příspěvků (daně strany), jímž byly většinou pověřeny místní organizace.⁴³ Tomuto opatření se však s nárůstem stranických výdajů a po příkladu masových stran nevyhnuły ani strany dříve honorační, ani strany, které vznikaly až v období všeobecného hlasovacího práva a nestaly se masovými.⁴⁴ Příznakem zvýšené úlohy stranických financí i zmasovění politických stran v letech před válkou se stala snaha stran získávat finance z hospodářské a reklamní činnosti.⁴⁵

5.1.2.2. Stranická příslušnost a evidence členství: K byrokratizaci stran v této době začalo přispívat také zvyšování agendy s evidencí členů, které souviselo jak se všeobecným upevňováním stranické struktury a zpřesňováním zásad stranické příslušnosti, tak s uvedenými nároky na odvod členských příspěvků. Členství ve straně nebylo v případě českých stran na Moravě až do počátku 20. století formálně vymezováno vůbec, anebo velmi vágně — souhlasem s programem strany.⁴⁶ Teprve přechod od důvěrnického organizačního principu se sítí různorodých spolků, které samy příslušnost svých členů vymezovu měly, ale jinak byly vůči stranám v autonomním postavení, k místním stranickým organizacím, jež byly zakládány na základě ne spolkového, nýbrž shromažďovacího zákona, vedl ke stanovení pevnějších podmínek příslušnosti ke straně, která byla většinou vázána na povinnost členství v místní organizaci strany a odvádění stranické daně.⁴⁷ Tento trend k pevnému členství a jeho evidenci se v posledních

43 Usnesením sjezdu nebo přímo organizačním statutem strany bylo stanoveno, kolik má být odváděno ústředí strany. Výši částky, která měla zůstat pro potřeby nižších složek strany, si většinou stanovovaly místní organizace, popř. byl stanoven klíč k rozdělení (srov. výklad o živnostenské straně, kap. 3.5.2.2.). Někdy bylo poslancům i funkcionářům, kteří byli vysíláni na základě stranické příslušnosti do některých veřejných institucí (zemský výbor, správní rady zemské pojišťovny a banky ap.), předepsáno, kolik procent z takto získaných příjmů mají odvádět straně (Srov. organizační statut lidové strany z r. 1906). Řada dílčích dokladů o hospodaření (o příjmech a vydáních) sociální demokracie a národních sociálů je in: MZA, B-26, k. 2205-A a 2205-B.

44 Výše citovaný statut lidové strany z r. 1906 to ponechával na zvláštní instrukci, u živnostenské strany výše kolísala mezi 20 až 50 hal. měsíčně; Bulínova lidová strana počítala se 2 K ročně odváděnými stranickému ústředí, sociální demokracie v r. 1911 vyžadovala 20 hal. měsíčně, národně sociální strana 10 hal.

45 Agrární strana např. uzavřela smlouvu s českou sirkárnou v Č. Budějovicích a firmou F. Čepka, že budou vydávat „agrární zápalky“ a „agrární cikorku Oráč“, a vedení strany doporučilo tyto výrobky svým členům k přednostnímu odběru. Srov. J. MARCHA, Jak zakládati agrární organizace? (Brno 1911) 28–29.

46 Organizační statuty z 90. let buď vůbec s pojmem členství neoperovaly (znaly pojmy přítvrzec, důvěrník), anebo definovaly velmi neurčitě. Organizační statut moravské agrární strany ještě v r. 1904 považoval za příslušníky strany ty, „kteří se hlásí k programu strany“. Srov. PROGRAM ČESKÉ STRANY AGRÁRNÍ PRO MORAVU A SLEZSKO (Olomouc 1905) 56.

47 Tato podmínka se objevuje v organizačním statutu lidové strany z r. 1909, agrární strany z r. 1910 a národně sociální strany dokonce už r. 1902: „Každý stoupenec strany má být v organizaci, každý člen organizace musí platit osobní daň.“ Organizační řád strany národně-sociální na Moravě a ve Slezsku; in: DUCH NÁRODNÍHO SOCIALISMU (Brno 1902), 8. Přesto však i později zůstávaly problémy s prosazením výlučného členství, resp. s dvojím členstvím.

letech před válkou posiloval jednak prosazováním zákazu členství v jiné straně, včetně hrozby vyloučení nedisciplinovaných členů strany z rozhodnutí stranického vedení,⁴⁸ jednak pokusy o zavádění centrální evidenční kartotéky všeho členstva včetně zavádění procedury přihlášek do strany a vydávání členských legitimací.⁴⁹

5.1.2.3. *Financování a dirigování tisku:* Nedílnou součástí zpevnění vnitřních organizačních a administrativních vazeb stran bylo i zvyšování závislosti stranického tisku na orgánech strany. Obrovská stranotvorná úloha, kterou od 60. let 19. století jako agitační i organizační centrum nových ideověpolitických směrů nezávislý tisk sehrával, byla stále více vnímána jako potencionální nebezpečí pro jednotu strany a základna možné separace frakcí. Postupné podřízení sympatizujícího tisku stranické linii se stalo o to naléhavější potřebou každé stranické organizace, oč jeho agitační role v období nástupu masových stran ještě více vzrostla. To však kladlo nesmírné nároky na finanční zabezpečení tisku ze zdrojů strany. Zvyšováním finanční nákladnosti při vydávání novin, které se zvyšovalo úměrně s nároky na jejich přeměnu v denní tiskový orgán, byla až na několik výjimek eliminována existence nebo přinejmenším význam a vliv novin vydávaných jedinci.⁵⁰

Nejčastější a nejefektivnější formou vydávání stranického tisku se tak stalo vytváření vydavatelských družstev a tiskáren, v nichž byli hlavními akcionáři předáci strany. Tento způsob zabezpečení stranických novin, který převládl takřka v případě všech hlavních tiskových orgánů českých stran na Moravě — staročeské Moravské orlice, lidoveckých Lidových novin (do 1908), národně katolického Hlasu, sociálně demokratické Rovnosti, pokrokářské Snahy, agrárnických Selských listů a Moravského venkova (od 1911), živnostenského

Tento problém se objevoval nejen na počátku století (řešila ho např. zemská konference národně sociální strany r. 1901 — srov. ZÁPIS O ZEMSKÉ KONFERENCI (1901) 11, ale i těsně před válkou. Moravské listy 2, č. 47 (25. 4. 1914) 1, např. informovaly o případu, kdy funkcionář sociální demokracie R. Bechyně obdržel přepis jedné místní organizace, v němž se podepsaný označil za důvěrníka jak strany sociálně demokratické, tak lidové strany pokrokové.

- 48 Srov. J. CEKL, 30 let růstu (1938) 98, nebo organizační statut lidové strany pokrokové z r. 1911 (MZA, B-13, k. 393, č. 366).
- 49 Archivy ani tisk neposkytují doklady o tom, nakolik se toto opatření realizovalo, ale stanovy agrární strany z r. 1910 nebo Bulínovy lidové strany z r. 1913 vyžadovaly zaslání seznamů členů do kartotéky stranického ústředí; sjezd živnostenské strany r. 1911 zavedl legitimace a členské známky. Srov. J. CEKL, 30 let růstu (1938) 139.
- 50 A. Stránský sice r. 1908 převzal Lidové noviny od vydavatelského družstva, ale už jako zavedený podnik; sám vydával list Pozor B. Knechtl; K. Sonntag začal r. 1909 vydávat vlastní Moravský venkov, ale jen proto, aby oslabil vliv konzervativního křídla a jeho Selských listů. Moravský venkov pak záhy převzalo nové Vydavatelské družstvo moravsko-slezské strany agrární. Srov. PAMÁTCE KUNEŠE SONNTAGA (1932) 58–60. I v tomto období stále vznikala řada soukromých politických listů, ale většinou neměly šanci stát se vlivnými novinami a často zanikaly. To je případ Moravských listů, založených r. 1913 jako tiskový orgán lidové strany (H. Bulína), jejichž vydávání H. Bulín, když se mu nezdařil pokus přeměnit je na deník, po roce a půl zastavil.

Zpravodaje, národně sociálního Moravského lidu atd. — umožňoval stranickému vedení, aby v něm efektivněji uplatňovalo vlastní stranickou linii a zajišťovalo jeho finanční stabilitu, často však nezabránil nadměrné převaze vlivu největších podílníků.⁵¹ Proti tomu se vedení stran bránila zřizováním tiskových komisí při výkonném výboru, které dohlížely na práci redakce, nebo prostě tím, že předáči strany byli v jedné osobě zároveň redaktory a naopak. To v některých případech svědčilo o šíření nového jevu typického pro moderní politický život — o nástupu profesionálních politiků, kteří svou politickou kariéru začínali a rozvíjeli jako straničtí tajemníci nebo redaktoři stranického tisku a z těchto postů se vypracovávali do čela strany.⁵²

Financování a udržení tisku strany zůstávalo jedním z klíčových úkolů administrativy všech stran, zvláště když každá z nich usilovala, aby vedle národní, lidové, národně katolické a po r. 1905 také vedle sociálně demokratické strany měla i ona svůj deník. Odpomoc hledala většina stranických vedení nejen ve zřizování vydavatelských družstev, v upisování nových podílů a v tradičním získávání lukrativní inzerce, jejíž plné využití však bylo stále více komplikováno nacionálními a stranickými ohledy a zájmy,⁵³ ale také ve stále intenzivnějším a soustavnějším agitačním zpracovávání vlastních stoupenců a nátlakem na ně, aby ve větší míře odebírali, podporovali a sami také šířili stranický tisk.⁵⁴

V posledních letech před válkou hledala stranická centra řešení také v rozšiřování podnikatelských aktivit souvisejících s vydáváním novin. Prvním krokem k tomu bylo většinou zřízení vlastní tiskárny, která kromě stranického tisku a agitačních materiálů mohla vydávat také jiné publikace, provozovat knihtiskařství, knihkupectví, kamenotisk, insertní kancelář ap.⁵⁵ Nejdále v tomto procesu došla katolická strana národní se svou Benediktinskou tiskárnou (zal. r. 1883), sociální demokracie s vlastní knihtiskárnou Rovnost (od r. 1908), agrární strana s Rolnickou tiskárnou v Brně (zal. r. 1911), národně sociální s tiskárnou J. Schmidta a také lidová strana (pokroková), jejíž vydavatelský podnik, ovšem tím, že byl soustředěn v rukou rodiny Stránských, často upřednostňoval vlastní hospodářské zájmy na úkor strany, takže zvláště po r. 1908 přestával být oficiálním orgánem strany a jednoznačným nástrojem jejího kolektivního vedení.⁵⁶

51 To byl už dříve případ katolického Hlasu a E. Belcrediho a po něm O. Serenyiho, kteří tento list do značné míry financovali, nebo Lidových novin a A. Stránského ještě před tím, než je Stránský převzal do plného vlastnictví (1908), nebo dále K. Sonntaga a Moravského venkova, R. Mlčocha a Zpravodaje ap.

52 Opět šlo zejména o kariéru redaktora Zpravodaje R. Mlčocha, tajemníka agrární strany a redaktora K. Sonntaga, redaktorů sociálně demokratického tisku a poslanců J. Hybeše, V. Tusara, J. Prokeše, J. Filipínského ad., tajemníka lidové strany pokrokové V. Šlesingera ap.

53 Lidové noviny musely r. 1910 čelit kritice, že zveřejnily inzerci německých obuvníků, Seleské listy, ač se r. 1902 veřejně zřekly inzerce židovských podnikatelů, musely po několika měsících nenápadně od svého záměru upustit ap.

54 Vedle sociální demokracie i Živnostenská, agrární a národně sociální strana alespoň proklamativně odběr tisku a jeho šíření dokonce povýšily za stranickou povinnost.

55 Srov. složení a zaměření koncese Rolnické tiskárny in: PAMÁTKY KUNEŠE SONNTAGA (1932) 60–61.

56 Vedení strany dokonce bylo nuceno zakoupit jiný list, který se měl stát tiskovým orgánem strany.

Celkově tento trend, při němž se ne všem stranám podařilo zajistit hospodářskou stabilitu svého tisku, korespondoval s vahou a masovostí, kterých jednotlivé strany ve veřejném a politickém životě země dosáhly.

5.1.3. PRONIKÁNÍ DO NEPOLITICKÝCH SFÉR

5.1.3.1. Masové zájmové organizace: Uvedené podnikatelské aktivity nebyly pouze projevem úsilí stran o finanční zabezpečení vlastního tisku, ale souvisely s hlubšími proměnami v jejich celkové funkci v období jejich přeměny v masové organizace. Působnost stran se už neomezovala na úzký okruh čtenářů stranického tisku a voličů jejich kandidátů, ale pronikala do nejrůznějších sfér veřejného života. Hmatatelným projevem této tendence na Moravě se v letech zhruba po přelomu století stalo systematické budování masových zájmových organizací, které už neměly nadstranický všenárodní charakter, ale vázaly se jednoznačně jen k jedné z politických stran. Jejich úkolem bylo v odborových, rolnických, řemeslnicko-živnostnických, mládežnických, ženských, studentských, tělovýchovných aj. organizacích podchytit nejrůznější sociální a zájmové skupiny a vrstvy obyvatel a získat je organizovaným hájením jejich specifikovaných dílčích zájmů do sféry vlivu strany.

Pro budování těchto organizací bylo příznačné, že i když jednotlivé strany nejdříve zakládaly zájmové organizace, které nejlépe odpovídaly jejich sociálnímu zázemí, boj o voliče je vedl k vytváření organizační báze i pro jiné skupiny obyvatel. Jestliže např. dělnické strany, ať už primárně sociálně, křesťansky či nacionálně orientované, buďovaly nejprve odborové organizace jednotlivých profesních skupin dělnictva a zastřešovaly je do odborových svazů,⁵⁷ brzy přistoupily rovněž k budování vlastních organizací pro jiné sociální a zájmové skupiny a vrstvy. Existence stranických organizací rolnictva a živnostnictva, které představovaly vedle dělnictva početně nejrozsáhlejší socioprofesionální skupiny českého obyvatelstva, a data jejich založení naznačují, že hlavní české strany na Moravě do r. 1914 nastoupily cestu typickou pro masové strany.⁵⁸ Na tom nic nemění fakt, že jejich úspěšnost v tomto směru nemusela být vždy stejná.⁵⁹

57 Zejména u křesťanských sociálů byla centralizace odborových organizací provedena do značné míry „shora“. Srov. TŘETÍ MORAUSKO-SLEZSKÝ SJEZD (1902).

58 Agrárnické Sdružení českých zemědělců na Moravě, vzniklé r. 1905 transformací dřívější Selské jednoty; Katolický spolek českého rolnictva na Moravě (zal. 1901), lidovecká Selská jednota pro Moravu v Brně (zal. 1905) a Řemeslnicko-živnostenská jednota lidové strany (zal. 1908), sociálně demokratický Ústřední svaz domkářů a maloročníků (zal. 1913) a Zemský svaz živnostnictva a obchodnictva na Moravě a ve Slezsku v Olomouci (zal. 1908), národně sociální Zemská jednota malých zemědělců na Moravě a Zemská jednota národně sociálních živnostníků (zal. 1911), Křesťansko-sociální svaz živnostnictva československého v Brně (zal. 1912), Zemská živnostenská agrární komise (zal. 1913) ad.

59 V organizovanosti např. rolnictva byli samozřejmě kromě agrární strany nesrovnatelně úspěšnější katolíci než sociální demokraté nebo lidovci. Počty členů Katolického spolku českého rolnictva šly v letech před válkou do desítek tisíc, zatímco členové Selské jednoty lidové stra-

5.1.3.2. *Ženské a mládežnické organizace:* Zřetelným příznakem tohoto trendu bylo usilovné organizování žen a mládeže při jednotlivých politických stranách. První organizace žen, které se objevovaly už v 90. letech v rámci sociální demokracie a po jejím vzoru od počátku století i v rámci národně sociální a křesťansko-sociální strany, vznikaly jako odborové spolky s cílem posílit odborové hnutí daných stran,⁶⁰ i když ani v jejich případě nechyběly dobově živé obecnější osvětově emancipační cíle organizování žen, ke kterému inklinovaly zejména nedělnické strany.⁶¹ Stranám národně liberálního tábora se až na malé výjimky nedařilo vytvořit vlastní ženské organizace, třebaže zvláště lidová strana pokroková nacházela styčné ideové i organizační body s organizovaným hnutím pokrokových žen.⁶² Ani jejich snaha podchytit ženy v rámci mládežnického hnutí nevydala zdaleka takové ovoce, jako tomu bylo kromě sociální demokracie v případě agrárního a katolického politického tábora.

Celkově se čistě odborové organizování žen totiž příliš neprosadilo ani u dělnických stran a mnohem větší význam nabylo budování organizací mládeže bez rozdílu pohlaví, v jejichž rámci tvořily ženy dosti početnou složku. Kromě dělnických stran se silné mládežnické hnutí už v období kolem r. 1907 zformovalo kolem katolických stran a agrární strany,⁶³ zatímco mládežnické organizace měšťanských stran vznikly až těsně před válkou.⁶⁴ I když stranická ústředí někdy usilovala o to, aby mládežnické hnutí bylo těsněji integrováno do stranických struktur na místní a regionální úrovni, ženské a mládežnické organizace většinou tvořily v rámci organizační struktury jednotlivých stran poměrně svébytnou autonomní složku: někdy disponovaly vlastním sekretariátem a tiskem a v případě většiny stran měli jejich zástupci dokonce vyhrazena místa přímo ve stranickém vedení.⁶⁵ Tato opatření se týkala i ostatních masových zájmových organizací, jejichž zastoupení v nejvyšších orgánech strany se vedle zastoupení poslanců a tisku stalo nedílnou součástí globální politické strategie stran při pronikání do co nejširších oblastí veřejného života.⁶⁶

ny se počítali na desítky.

60 Čtvrtý sjezd sociálně demokratické strany r. 1900 přijal organizační řád pro ženské organizace a usnesení, podle kterého mohou ženy zakládat samostatné organizace tam, kde počtem výrazně převažují nad muži. Srov. PROTOKOL IV. ŘÁDNÉHO SJEZDU (1900) 39.

61 Ale i tyto ženské organizace byly často instrumentalizovány a pod heslem boje za zrovnoprávnění žen a jejich volební právo využívány ke stranické agitaci.

62 Lidové straně pokrokové se po r. 1912 podařilo připojovat k sobě tzv. hnutí pokrokových žen, živnostenská strana měla své ženské organizace, Bulínova lidová strana dávala ženám v místních organizacích strany stejná práva jako mužům.

63 Katolické Sdružení venkovské omladiny bylo založeno už r. 1906/1907 a Sdružení českého agrárního dorostu pro Moravu a Slezsko r. 1907.

64 Lidová strana se sice už r. 1905 pokusila organizovat Selský dorost, ale skutečná mládežnická organizace při straně — Sdružení pokrokové mládeže — vznikla až r. 1912. Organizace živnostenské strany Zemské sdružení živnostenské omladiny vznikla až r. 1913.

65 To byl případ agrárnícké mládežnické organizace, která disponovala svými sekretariáty v Brně a Olomouci a svým listem Mladá Morava, obdobně národně katolická mládež měla k dispozici list Naše omladina.

66 Organizační statuty lidové strany pokrokové (1911) a agrární (1910) např. přímo výslovně

Srovnání rozmachu odborových a masových zájmových organizací jednotlivých stran v období zhruba po r. 1905 s výsledky zemských a říšských voleb v tomto období napovídá, že přes zkreslení dané volebním systémem se masové zájmové organizace stávaly jednou z hlavních příčin politického úspěchu právě stran katolických, sociálně demokratické a agrární, jejichž masové organizace byly nejrozvinutější.

5.1.3.3. Stranická parcelace veřejného života: Nedílnou součástí globálního působení politických stran na Moravě v tomto období bylo jejich pronikání do nejrůznějších nepolitických národních, hospodářských, samosprávných aj. korporací, které bylo úspěšné jednak díky osobní iniciativě, schopnostem a vlivu jednotlivých stranických předáků, jednak stále více také díky vzájemným dohodám stran při obsazování jednotlivých funkcí v zemské samosprávě a v různých veřejných institucích. Prosazování exponentů jednotlivých stran ve veřejném životě bylo již dříve samozřejmým jevem,⁶⁷ ale po přelomu století byla přítomná stále zřetelnější tendence k jejich prioritnímu angažování v oněch sférách veřejného života, které více odpovídaly sociálněpolitickému profilu či stavovskému zaměření vlastní politické strany.⁶⁸ To však neumenšovalo boj stran o zastoupení v nejrůznějších organizacích a gremiích, jako byly obecní zastupitelstva, silniční výbory, záložny, národní jednoty, které se pro ně stalo mírou jejich úspěšnosti.⁶⁹

Závažnějším jevem z hlediska stranické segmentace veřejného života se po moravském vyrovnání z r. 1905, které urychlilo nástup nových stran a zavedlo národnostní rozdělení některých zemských orgánů, stalo zesílení tlaku politických stran na získávání funkcí v zemských institucích, z nichž některé byly honorované. Jestliže už dříve záviselo obsazení nejdůležitějších sněmovních a zemských funkcí, zvláště míst českých přisedících zemského výboru, na dohodě českých stran, pak po r. 1906 se koaliční dohody při obsazování i zcela nepolitických orgánů veřejné správy staly pravidlem.

Stranický klíč při obsazování Čechům vyhrazených zemských funkcí se začal silně uplatňovat už s nástupem konzervativní koalice katolíků, staročechů a agrárníků po volbách r. 1906⁷⁰ a zcela převládl za majority bloku pokrokových

stanovovaly, které masové zájmové organizace a kolik jejich zástupců má mít zastoupení ve vrcholných orgánech strany.

67 Např. C. Helcelet byl náčelníkem brněnského Sokola nebo A. Stránský předsedou Družstva národního divadla v Brně.

68 Jestliže se např. jednotliví staročeši a lidovci, kteří se většinou rekrutovali z řad juristů, běžně a významně angažovali až do konce 90. let v nejrůznějších rolnických, živnostenských a hospodářských korporacích (A. Pražák, V. Perek, V. Štílený), po prohloubení stranické diferenciacce přenechali rolnické korporace především agrárikům a národním katolíkům a sami se prosazovali zvláště ve vznikajících průmyslových korporacích (např. F.X. Hodáč v Jednotě českých průmyslníků).

69 Výčty členství příslušníků strany v nejrůznějších organizacích byly proto také rutinní součástí všech jednatelejších zpráv, a to i v případě dřívě honorárních stran (národní a lidové).

70 Tehdy ještě obstrukce opozičních stran na jaře 1908 vymohla některá atraktivní místa i pro jejich představitele (např. pro A. Stránského ve správní radě zemské hypoteční banky).

stran po volbách r. 1913, kdy agrárníci, lidoví pokrokaři a sociální demokraté hlasovali podle předem dohodnutého klíče, aby tak svými lidmi obsadili takřka všechna česká místa v zemských institucích.⁷¹ I když jsou tyto otázky na spolkové a lokální úrovni ještě méně probádány, než na úrovni zemské politiky, dá se podle některých dílčích poznatků usuzovat, že se tento stranický proporcionalismus, doplňovaný obdobnými účelovými koaličními dohodami, byť často v jiné a zjednodušené podobě, projevoval také na úrovni místní a městské samosprávy i v národních korporacích, jako byly obranné národní jednoty nebo rádo-by nadstranická Národní rada.⁷²

5.1.3.4. Posuny v programové vybavenosti stran: K efektivnějšímu politickému působení stran patřilo i zdokonalování jejich programové vybavenosti. Ani české politické strany na Moravě už nevystačily s rezolucemi ze schůzí a sjezdů a s volebními programy a s příležitostnými programovými projevy svých předáku, které dříve suplovaly soustavný a ucelený program strany,⁷³ ale musely věnovat přípravě programů, jejich oficiálnímu přijetí i jejich inovaci a prezentaci stále větší pozornost. Programy jako souborné oficiální stranické dokumenty se po přelomu století staly nezbytnou součástí vybavení každé strany. Byly obvykle připravovány k tomu speciálně zvolenými nebo pověřenými komisemi, diskutovány ve stranickém tisku a oficiálně přijímány na sjezdech strany jako závazné dokumenty. Věrnost programu se i oficiálně stala jedním z hlavních atributů příslušnosti ke straně a jeho nedodržování důvodem k vyloučení.

Programy strany procházely v této době vývojem také po obsahové stránce. Základním východiskem kromě sociálně demokratických programových dokumentů zůstávaly jako dříve národnostní, státoprávní, kulturní a školské požadavky, které byly formulovány ofenzivněji a konkrétněji. Na rozdíl od dřívějších programových dokumentů se v programech z období po r. 1909 častěji objevily také postoje k zahraničně politickým otázkám a k armádě,⁷⁴ zvýšila se pozornost věnovaná samosprávě a komunální politice.⁷⁵ Požadavky demokratizace veřejného života po volební reformě z r. 1907 poněkud ustupovaly do pozadí, i když zdůrazňování požadavku další demokratizace volebního práva do sněmu i obcí zůstávalo i nadále příležitostí ke zviditelnění stran, popř. k manifestování rozdílu mezi nimi navzájem.

71 Šlo kromě přisedících zemského výboru o předsednictví české kurie, místa ve správních radách zemské hypoteční banky a živnostenské pojišťovny, o funkce v zemědělské radě, živnostenské radě, zemské školské radě, zemské železniční radě, v zemském muzeu, v melioračním svazu atd. Srov. Politická korupce; in: ML 1, č. 55 (22. 7. 1913) 4.

72 Srov. Moravica; in: ML 1, č. 47 (25. 4. 1914) 1; Srov. též dlouholeté působení tzv. volebního výboru v městském zastupitelstvu Prostějova. OA Prostějov, poz. O. Přikryla, Paměti; P. MAREK, Prostějov na přelomu (1985/2) 16–24.

73 Národní strana přijala svůj první oficiální program až r. 1906, lidová strana až do r. 1909 vystačila se soustavou dílčích programových dokumentů přijatých na časově i zaměřením různých schůzích a sjezdech.

74 Srov. programy národně sociální strany nebo program lidové strany pokrokové z r. 1911.

75 Agrární i národně sociální strana přijaly jako nedílnou součást svého programu speciální komunální program.

Program stran, které měly těsnější organizační vazby na strany v Čechách (sociální demokracie, národně sociální a agrární strana), byl většinou totožný s programem sesterských stran z království, i když někdy moravské zemské organizace stran (např. moravsko-slezská agrární strana) přijímaly vlastní program lišící se v některých jednotlivostech od svých vzorů v Čechách.⁷⁶ Ostatní strany na Moravě formulovaly vlastní programy.⁷⁷

Příznačné pro programy jednotlivých stran bylo, že se už neobešly bez hospodářského a sociálního programu, který až do konce 90. let zůstával v programech stran kromě sociální demokracie popelkou. Dříve všenárodně zaměřené programy tak ustoupily zájmově a stavovsky zaměřeným programovým požadavkům, přesto však se rozdílly v programech jednotlivých stran příliš neprohlubovaly. Při formulování programů obecně působil trend typický pro masové strany, totiž snaha oslovit pokud možno všechny vrstvy obyvatelstva, takže např. strana sociálně demokratická zahrнула do svého programu zemědělský program a agrární strana naopak program dělnický. Tváří v tvář postupující politické diferenciaci a zájmovému profilování stran činilo toto paradoxní stírání rozdílů mezi programy jednotlivých stran ze stranických programů spíše vyprázdňená hesla a zaklínadla, zatímco při orientaci stoupenců a při oslovování potencionálních sympatizantů se mnohem důležitějšími stávaly konkrétní politické kroky jednotlivých stran v zastupitelských orgánech i na veřejnosti a zejména jejich agitační využití, či v případě politických odpůrců zneužití. Dělicími čarami mezi stranami se tak více než programy stávaly konkrétní politické postoje a koaliční sněmovní praxe stran a jejich účelová prezentace na veřejnosti.⁷⁸

5.1.3.5. Zintenzivnění agitačního působení: V souvislosti se zvýšeným úsilím stran proniknout do nejdlehlších oblastí veřejného života rostly nároky na jejich agitační vybavení a intenzitu agitační činnosti. Zmíněné hospodářské i organizační snahy o zabezpečení vydávání stranického tisku směřovaly v případě jednotlivých stran nejen k a podporu deníků, even. k paralelnímu vydávání levných krejcarových novin a perspektivně i večerníků, ale ústilo v publikování a distribuování záplavy agitačních brožur, pamfletů, kalendářů, polemik, řečí, plakátů, letáků, volebních programů, zpráv o činnosti, poučení o různých politických otázkách atd.⁷⁹ I když tyto materiály byly většinou určeny v první řadě

76 Moravská agrární strana kladla např. mnohem větší důraz než její sesterská strana na kulturní program strany. Srov. PROGRAM ČESKÉ STRANY AGRÁRNÍ (Praha 1903); PROGRAM ČESKÉ STRANY AGRÁRNÍ PRO MORAVU A SLEZSKO (Olomouc 1905).

77 Byly často také velmi blízké programům sesterských stran v Čechách. Srov. PROGRAM NÁRODNÍ STRANY (Praha 1905); PROGRAM NÁRODNÍ STRANY NA MORAVĚ A REZOLUCE Z JEJÍHO SJEZDU 20. 5. 1906 (Brno 1906).

78 Řadu dokladů instrumentalizace rozdílů ve stanoviscích stran lze najít např. při sporech o sanaci zemských financí v letech 1912–1914, kdy věcná stránka problému byla často zaměřována s agitačními a politickými postoji.

79 Strany k tomuto účely zřizovaly speciální ediční řady publikací (brožur) a letáků, např. existovaly: Politická knihovna národně-sociální, Knihovna Pokroku (národně sociální), Řečnická knihovna (lidová strana), Publikace katol.-národní strany na Moravě, Hospodářsko-politická knižnice (agrární strana), Pokrokové epištoly (pokroková strana), Živnostenská knihovna ap.

vlastním stoupencům, které měly instruovat, jak např. zakládat místní organizace strany, získávat nové stoupence nebo kolportovat stranický tisk, na jejich zaměření i formě byla patrná orientace na nejširší vrstvy obyvatel.⁸⁰

Toto masové jednosměrné působení psaným slovem směřované na potencionální voliče bylo doplňováno permanentní propagandistickou masáží mluveným slovem. Pořádání stovek nejrůznějších schůzí ročně vedlo centra některých stran k dokonalejšímu dirigování agitační činnosti pomocí vytváření stálých týmů řečníků, pro které byly pořádány řečnické kursy a kteří byli podle potřeby delegováni po celé Moravě na schůze stoupenců i na shromáždění protivníků.⁸¹ Oproti minulým desetiletím, kdy poslanci mohli být opakovaně zvoleni i v obvodě, který nikdy osobně nenavštívili, se také zintenzivnil styk poslanců s voliči. Nemusel mít už jen charakter schůzí s voliči, ale byl doplňován také jinými, frekventovanějšími formami kontaktů, které vesměs směřovaly k hájení zájmů volebního okresu (subvence, meliorace, veřejné stavby) i k prosazování jednotlivých individuálních žádostí voličů poslancem na půdě strany i sněmu.⁸²

5.1.3.6. Krystalizace konkurenčních subkultur: Všestranné působení politických stran se tak v letech před r. 1914 rozvinulo do té míry, že pronikalo do všech rovin a zákoutí veřejného i soukromého života. Stranické přístupy začaly rozhodovat nejen v zemské a komunální politice, ale staly se součástí každodenního života, neboť ovlivňovaly postoje a rozhodování takřka každého občana a v každé situaci. Stranické rozdíly vedly často k oddělenému pěstování tělovýchovy (Sokol, Orel, D.T.J.) a kultury (ochotnické divadelní soubory, Národní, Dělnické, Katolické, Živnostenské domy).⁸³ Vyhraněnost těchto stranických přístupů zejména na lokální úrovni byla s ohledem na národnostní poměry i na stupeň politické diferenciaci lokálně rozdílná, ale těsně před válkou se i na vesnici projevovala přinejmenším v příklonu obyvatel buď ke konzervativnímu (katolickému) táboru, nebo k liberálnější (na vsi nejčastěji agrární) názorové orientaci.

Řada těchto agitačních materiálů i od konkurenčních stran je uložena v pozůstatostech V. Štleného a F. M. Žampacha.

80 Pozoruhodné byly např. doslova návody, jak psát úřední dopisy, žádosti a petice nebo zakládat organizace strany či jak získávat nové stoupence. Srov. J. M /≠ J. MARCHA/, Jak zakládati agrární organizace? (Brno 1911); R. TAYRLE, Za lepší přítomnost! (Brno 1910); K. VANĚK, Co dělat? (Brno 1911), DUCH NÁRODNÍHO SOCIALISMU (Brno 1902).

81 Představitelé strany lidově pokrokové (J. Stránský ml., resp. V. Šlesinger) byli např. vysláni, aby rozbíjeli schůzi K. Kramáře r. 1911 v Prostějově, nebo naopak aby podpořili kandidaturu živnostníka R. Mlčocha ve valašských městech proti stoupencům vlastní strany ap.

82 Někteří poslanci a tým i jejich strany si prostřednictvím tohoto „lobbování“ nezanedbatelně posilovaly svůj vliv. To byl např. případ A. C. Stojana, který nikdy neodmítl žádnou žádost o intervenci /dle ústní vzpomínky mého děda Vojtěcha Frait (1881–1973)/.

83 Množství materiálů k působení Orla je v pozůstatosti F. M. Žampacha. O úloze Národních domů na příkladě brněnského Besedního domu srov. J. MALÍŘ, Společnost v Brně mezi Besedním a Německým domem; in: Besední dům. Architektura, společnost, kultura (Brno 1995) 15–51.

Značně k tomuto procesu přispěla dobová obdoba „Kulturkampf“ na Moravě, která v podobě každodenních antiklerikálních a na druhé straně antiliberálních kampaní a afér postupovala po r. 1900 nejen politické schůze a tisk, ale zasahovala i do oblastí, jako je umění, školství, výchova mládeže.⁸⁴ Strany začaly v této době bojovat nejen o každého voliče a o organizační podchycení dospělých i mládeže, ale v duchu totálně pojatého politického působení usilovaly o podmanění jejich vědomí, včetně dětí.⁸⁵ Postupné světonázorové rozestupování obyvatel do protilehlých politických táborů se stávalo o to hmatatelnější a každodenně pociťované, že úzce souviselo se stranickým parcelováním materiálních oblastí každodenního života běžného občana. Jeho volba při vstupu do konkrétního úvěrového, konzumního či výrobního družstva, záložny nebo při návštěvě kulturních podniků, školy nebo restauračního zařízení už často znamenala volbu určitého tábora. Veškerý veřejný život se tak stával součástí politického boje mezi jednotlivými politickými stranami a tábory a výrazem určité politické subkultury.

5.2. SYSTÉM ČESKÝCH POLITICKÝCH STRAN NA MORAVĚ

5.2.1. POLITICKÉ STRANY, TÁBORY, KOALICE

5.2.1.1. Důsledky upevnění organizační struktury stran: Celkové změny ve struktuře a fungování českých politických stran na Moravě v období před r. 1914 nevedly jen k upevnění jejich organizační struktury a etablování v politickém životě země, ale promítaly se také do jejich vnějších sociálně a mocensko-politických vazeb a do změn v jejich koaliční orientaci. Větší organizační kompaktnost a zřetelnější vymezení příslušnosti ke straně vedly k ostřejšímu ohraničení jednotlivých stran navzájem a tím i k intenzivnější konkurenci mezi nimi. Tento proces kolíkování hranic mezi stranami nebyl absolutní, neboť byl provázen jevy, které v konečném efektu zapouzdřování stran relativizovaly. Na jedné straně politické strany v situaci po r. 1906, kdy se na politické scéně Moravy objevilo více politických subjektů, z nichž žádný nebyl s to dosáhnout

84 Dobově velmi proslulé v tomto ohledu byly různé aféry, např. tzv. Judova, Kohnova, Konečného v letech 1903–1908, které se staly příležitostí i záminkou k permanentnímu rozpoutávání politických přestřelků, kampaní a agitací mezi konzervativně katolickým a liberálně demokratickým křídlem české politiky v nejširších vrstvách veřejnosti. Příklady dobových pamfletů viz výše v kap. 5.1.1.

85 „/.../ braňme školu a učitele před nájezdy zpátečníků, starejme se, aby vzorná výchova v rodině doplňována byla výchovou ve škole a zase naopak, bděme nad tím, aby nejen hoši, ale i děvčata zavčas poučena byla o drsném, těžkém zápasu životním, hleďme ukázati jim nepřátele naše i jejich záhy, zavčas, aby již nedali se omámiti ani sliby, ani klamnými hesly, ani prodejným tiskem kapitalistů. Tím vykonáme velikou a záslužnou práci jak pro sebe, tak i pro naše děti, poněvadž vychovali jsme z nich příští zápasníky za naši spravedlivou věc.“ In: K. VANĚK, *Co dělat?* (Brno 1911) 41.

rozhodující většiny,⁸⁶ kompenzovaly svou relativní slabost a izolovanost formováním účelových volebních koalic. Jejich uzavírání s různými, programově často i protichůdnými stranami ovšem vyvolávalo protireakce fundamentalistů uvnitř stran a prohlubovalo vnitřní napětí, které někdy ústilo až v secesi nespokojených stranických křidel. Upevnění vnitřních organizačních vazeb jednotlivých stran tak paradoxně přispívalo k jejich sekundární destabilizaci, k novým fúzím, secesím a změně koaličních partnerů.⁸⁷

Na druhé straně další brzdou jednoznačného ohraničení stran navenek byla skutečnost, že upevňování stranické organizační struktury se týkalo jen omezené části politicky aktivního obyvatelstva, které bylo ochotno deklarovat své politické sympatie přímo členstvím ve straně, zatímco jeho větší část zůstávala k existujícím politickým stranám ve volnějším vztahu, který nevyklučoval možnost politické konverze k jiným politickým subjektům. Zvyšující se důraz na členství ve straně, který hrozil omezením vlivu stran jen na vlastní členy, byl v politické praxi vyvažován aktivitami stran v nepolitické sféře mimo jejich nejvlastnější členskou základnu (v tisku, zájmových organizacích, v podnikání, každodenním všedním životě jedince).

Odstraňování důsledků úzké stranické výlučnosti cestou vytváření vlastního nepolitického zázemí v nejrůznějších oblastech veřejného i soukromého života vedla ke vzniku táborů. Jejich chápání a vymezení je v novějším historickém bádání dáváno do souvislostí spíše než jen s aspekty ideověpolitickými právě s faktory sociokulturními, mentálními a jevy každodenního života, které jsou označovány pojmem „proces vytváření sloupové struktury“ („Versäulungsprozeß“) a „sociálně morální prostředí („sozial-moralisches Milieu“).

5.2.1.2. „Sloupová“ struktura a „sociálně morální milieu“: Prorůstání politických stran různými oblastmi veřejného i soukromého života a vytváření vlastního, nepolitického, relativně uzavřeného zázemí politických stran a táborů se staly součástí jevů, jež jsou v některých politologických a historických pracích zahrnuty pod pojem „Versäulungsprozeß“ — proces vytváření „sloupové“ struktury společnosti. Tento model sociálněpolitického členění společnosti vychází ze srovnávacího studia sociálně politických a politickostranických systémů v jednotlivých zemích a jejich schopnosti a způsobu integrovat za probíhajícího

86 Přes rozdíly a určité výkyvy žádná ze stran kromě katolíků nezískala při říšských volbách r. 1907 a 1911 více jak třetinu hlasů a i síly ostatních byly poměrně vyrovnané: sociální demokraté získávali kolem jedné čtvrtiny, agráři a strany národně liberálního tábora kolem jedné pětiny hlasů. Srov. přílohu. V zemských volbách kuriový volební systém rozdělil v počtu hlasů navíc relativizoval, v podstatě však po volbách 1906 a 1913 byli katolíci, agráři a lidoví pokrokaři počtem mandátů zhruba stejně silní.

87 Nespokojenost s volební koalicí se sociální demokracií v rámci bloku pokrových stran prohloubila v agrární straně odpor konzervativnějších kruhů a vedla při volbách r. 1913 k samostatným kandidaturám konzervativních agráriků. K podobnému tříbení došlo v lidové straně pokrokové, v níž část nespokojenců nesohlasila s novou orientací stranického vedení a r. 1913 a přistoupila k založení „nové“ lidové strany.

procesu modernizace všechno obyvatelstvo.⁸⁸ Předpokládá, že v některých zemích a národních společnostech, mezi něž patřila i habsburská monarchie a její některé nástupnické státy, převažovala vertikální organizace společnosti, resp. její parcelace do několika táborů.⁸⁹ V české společnosti se postupně do počátku 20. století utvářelo a fixovalo „trojsloupoví“, jehož jednotlivé pilíře — národně liberální, katolický a sociálně demokratický — vyrůstaly z různých sociomorálních prostředí lišících se životním stylem, žebříčkem životních hodnot i charakterem a zaměřením politických, ale i nepolitických aktivit.⁹⁰

Prostupování politických stran všemi oblastmi života společnosti souviselo s vytvářením svébytných sociomorálních prostředí, jež se navzájem odlišovala nejen jinou základní politickou orientací, ale především odlišným katalogem kulturně mentálních, sociálně hospodářských, regionálních i konfesijních postojů, takže bylo možno mluvit o vzniku různých subkultur typických pro jednotlivé tábory.⁹¹

5.2.1.3. Tábory a koalice: Chápání systému politických stran v jeho těsném, a to nejen politickém propojení s každodenním životem společnosti tak rozšířilo rozměr pojmu „tábor“, na nějž je možno pohlížet nejen jako na seskupení sociálně a ideově politicky příbuzných politických stran a sil, ale i jako na součást procesu vytváření sloupové struktury společnosti. Pro tábor není rozhodující, zda byl tvořen jednou nebo více stranami a zda tyto strany spolu navzájem spolupracovaly a zakládaly společné koalice, ale to, zda se politické strany opíraly o společné sociomorální prostředí a vytvářely vlastní subkulturu, která je odlišovala

88 G. LEHMBRUCH, Proporzdemokratie. Politisches System und politische Kultur in der Schweiz und in Österreich (Tübingen 1967); R. STEININGER, Polarisierung und Integration. Eine vergleichende Untersuchung der strukturellen Versäulung der Gesellschaft in den Niederlanden und in Österreich (Meisenheim am Glan 1975); K. ROHE, Wahlen und Wählertradition in Deutschland. Kulturelle Grundlagen deutscher Parteien und Parteiensysteme im 19. und 20. Jahrhundert (Frankfurt am Main 1992).

89 Kromě prací pojatých spíše politologicky a sociologicky srov. historické studie aplikující tento poměr na katolicismus v Rakousku: H. RIGHART, Das Entstehen der katholischen Versäulung (1983/1984) 69–87. E. HANISCH, Ambivalenz (1911) 176–186.

90 Fakt, že v jednom městě kromě Národního domu byl postaven také Dělnický nebo Katolický dům, nebyl zdaleka dán jen diametrálním rozporem mezi měšťanskou a sociálně demokratickou, resp. katolickou politikou, ale vyrůstal z dlouhodobějšího oddělení a hlouběji zakořeněného odlišného každodenního stylu života lidí v různých sociokulturních prostředích. Totéž platí o paralelním působení tělocvičných spolků Sokol, Orel, D.T.J. nebo divadelních či pěveckých, čtenářských a o veškerých zábavních i zájmových aktivitách.

91 „Jede dieser Gesinnungsgemeinschaften ist mit vorpolitischen sozialen Ordnungsbildern, sozialen Schichten und Religionsgemeinschaften verbunden und entwickelt eine eigene politisch-soziale Subkultur.“ Srov.: M. R. LEPSIUS, Parteiensystem und Sozialstruktur: zum Problem der Demokratisierung der deutschen Gesellschaft; in: Wirtschaft, Geschichte und Wirtschaftsgeschichte. Festschrift für 65. Geburtstag für Friedrich Lüdtege, vyd. Wilhelm Abel (Stuttgart 1966) 371–393, zde 377. Pojem „sociomorální milieu“ zdomácněl i v historických pracích o politických stranách. Srov. W. CONZE, Politische Willensbildung im deutschen Kaiserreich (1978) 331–337; G. A. RITTER, Die deutsche Parteien (1985) 49–52; K. ROHE, Wahlen und Wählertradition in Deutschland. (1992) 19–29; R. LUFT, Politischer Pluralismus (1991) 72–87.

od jiných táborů.⁹² Důraz kladený na nepolitické mentální a sociálně psychologické aspekty dělicích hranic mezi tábory naznačuje zásadní rozdíl, kterým se tábor svou zakotveností a zakořeněností v každodennosti nepolitického života lišil od koalice stran opřené většinou o účelově motivované politické kalkuly a vytvářené i napříč tábory.

I když určitá pozornost věnovaná některým aspektům vertikální politické organizace společnosti byla kromě západoevropských zemí zaměřena také na habsburskou monarchii, resp. Rakousko, české země a česká společnost se do jejího zorného úhlu dostaly teprve nedávno. Model vytváření „sloupové“ struktury společnosti a aspekty formování různých sociomorálních milieu a táborů při zkoumání českých zemí uplatnil především R. Luft.⁹³ V pojetí českých politických stran jako součástí táborů hraje klíčovou úlohu vliv sociální a národní otázky i postavení církve a rozpor venkov-město jako faktorů, které rozhodujícím způsobem působily nejen při vzniku politických stran a v rozdílech mezi jednotlivými politickými tábory, ale i v rozporech uvnitř stran a mezi jejich vnitrostranickými křídly.

Přes některé nuance v počtu i postavení jednotlivých českých politických stran se ve srovnání se situací v Čechách působením těchto faktorů a jejich kombinací česká společnost na Moravě podobně jako v Čechách rozestoupila celkem do pěti táborů, když vedle původních tří — národně liberálního, katolického a sociálně demokratického — se od konce 90. let začaly zřetelněji vydělovat také zárodky agrárního a národně sociálního tábora. K jejich plnému etablování na Moravě, stejně jako v případě moravských německých politických stran, došlo až v desetiletí před první světovou válkou.⁹⁴ Zatímco v r. 1907 byl sociálně demokratický, agrární a národně sociální tábor tvořen vždy jen jednou stranou, národně katolický dvěma (katolickou národní a křesťansko-sociální) a národně liberální třemi stranami (národní, lidovou a pokrokovou), v r. 1913 se počet stran fúzemi a štěpením příliš nezměnil, když vzrostl z osmi na deset. Kromě rozkolu sociální demokracie na centralisty a autonomisty šlo hlavně o přesuny v národně liberálním táboře, když kromě sloučení lidové a pokrokové strany vznikla ještě strana živnostenská a promladočesky orientovaná lidová strana H. Bulína.

S touto krystalizací táborů se rozcházelo formování koalic. Různý akcent na národnostní, sociální, církevněpolitické a agrární zájmy nejen rozděloval českou společnost do stran a táborů, ale přispěl ke spolupráci stran různých táborů v různých koaličních seskupeních. Po volbách 1906 šlo např. o koalici národní,

92 Náběh k tomuto pojetí srov. A. WANDRUSZKA, Österreichs politische Struktur (1954) 289–485; TÝŽ, Parteien und Ideologien (1957) 287–314. Nově rozvíjí: L. HÖBELT, Die deutschen nationalen und liberalen Gruppierungen (1987); TÝŽ, Kornblume und Kaiseradler (1990).

93 R. LUFT, Politická kultura (1990) 39–55; TÝŽ, Politischer Pluralismus (1991) 72–87; TÝŽ, Die tschechischen Parteien (b. d.). Srov. též: J. GALANDAUER, Der Relation der Bildungspolitik (1981) 295–302; J. MALÍŘ, Politické strany (1993) 11–34; nejnověji: P. FIALA, Katolicismus a politika (1995) 171 an..

94 J. MALÍŘ, Politické strany (1993) 11–34, srov. též níže kap. 5.3.

katolické a agrární strany s ostnem proti sociální demokracii a proti liberálním a pokrokařským poslancům, později po říšských volbách r. 1911 a zemských r. 1913, provázených vnitřním tříbením v agrární, lidovopokrokové i sociálně demokratické straně, šlo o koalici stran lidově pokrokové, agrární a sociálně demokratické namířené proti katolickým stranám.

5.2.2. NÁRODNĚ LIBERÁLNÍ TÁBOR

*5.2.2.1 Základy národně liberálního tábora:*⁹⁵ Národně liberální tábor na Moravě vykrytalizoval z původního českého národního hnutí, které přes rostoucí názorovou i sociální heterogenost české společnosti usilovalo pod heslem boje za národní požadavky a v opozici proti německé mocenské hegemonii být jediným představitelem českého národa na Moravě. Tyto „všenárodní“ aspirace, které byly v politické rovině prosazovány až do 90. let jedinou národní stranou a po ní lidovou stranou, trvaly i přes vznik nových stran a vyhocení zájmové politiky. Přitažlivost nacionálně motivované jednoty byla pro českou veřejnost už v 90. letech silně relativizována nejen formováním katolického a sociálně demokratického tábora, které vyrůstaly z priority církevněpolitických, resp. sociálněekonomických zájmů ve stále svěbytnějším katolickém a sociálně demokratickém sociomorálním prostředí, ale i stále zřetelnější názorovou rozrůzněností „zeštíhleného“ českého národního hnutí v popředí s národně liberální politickou reprezentací.

Různost představ o udržení a naplnění nároku na politické vedení celého českého národa na Moravě, která vyrůstala z různého stupně radikálnosti nacionálních přístupů i sociálně ekonomických akcentů, vedla i v rámci národně liberálního tábora ke značnému politickostranickému rozdrobení. Jeho roztržičnost kontrastovala s ostatními tábory, které až na katolický a v posledních letech před válkou i na sociálně demokratický tábor byly reprezentovány vždy jen jednou

95 Hromadné označení stran, které nestavěly ani na prioritě konfesijních ani sociálních ani agrárních zájmů není v českém prostředí běžné, tak jako v německém. A. WANDRUSZKA /Österreichs politische Struktur (1954) 372/ použil termínu „nacionální tábor“ (das nationale Lager), přiznává však, že v analogii s podobnými seskupeními v jiných zemích by se mohl jmenovat „národně liberální“ tábor (nationalliberales Lager). K. BERCHTOLD /Grundlinien (1967) 69–100/ operuje vedle pojmu „nacionální“ také pojmem „deutschnational-liberale“, L. HÖBELT /Kornblume und Kaiseradler (1990)/ používá dobového označení „deutschfreiheitliche“. Využití jinak případného pojmu „bürgerlich nationale“, který i v češtině („občansko-národní“) aplikuje R. LUFT /Die tschechischen Parteien (München b. d.); TÝŽ, Politická kultura (Praha 1990) 39–50/, není vzhledem k významové zatíženosti a nejednoznačnosti českého ekvivalentu („občansko-národní“, „měšťansko-národní“) bez obtíží. Přes problematickost „míry liberálnosti“ českých stran národně liberálního tábora (především strany živnostenské) zde pracujeme s pojmem „národně liberální“, protože přinejmenším naznačuje, že šlo o strany, které byly nejvlastnějšími dědici českého národního hnutí a pro které přes různé difference byly liberalita a nacionalismus v protikladu ke katolickému křídlu národního hnutí hlavním kořenem existence i vzájemným poutem.

stranou. Národně liberální tábor na Moravě v různých obdobích a s různou intenzitou politicky zahrnoval celkem šest politických stran — národní, lidovou, pokrokovou, lidově pokrokovou, živnostenskou a lidovou stranu H. Bulína — ve skutečnosti však paralelně vedle sebe nepůsobily nikdy více jak čtyři strany, takže ve srovnání se situací v Čechách nebyla jejich škála tak pestrá.

Strany národně liberálního tábora přes veškeré programové, názorové, politické i osobní rozdíly, které je někdy — jako v případě lidové a národní strany po r. 1902 nebo lidové strany pokrokové a Bulínovy lidové strany po r. 1913 — politicky rozdělily do protichůdných politických seskupení, zápasily o přízeň a opíraly se o přibližně stejný okruh voličstva a obyvatelstva s obdobnou politickou subkulturou. Šlo o zámožnější vrstvy české společnosti moravských měst, k nimž patřila zejména inteligence, vyšší úřednictvo, příslušníci svobodných povolání, řemeslníci a později stále více také vznikající vrstva českého podnikatelstva. Po vzniku katolických stran a agrární strany se základna tohoto tábora, jež původně zahrnovala i český venkov, definitivně zúžila především na české liberálněji laděné vyšší a střední vrstvy měst.

5.2.2.2. Ochraničení vůči ostatním táborům: Omezení národně liberálního tábora převážně na městské prostředí, které bylo po r. 1906 patrné i ze stále častějších neúspěchů měšťanských stran při volbách ve venkovské kurii, nebylo v moravských zeměpisných šířkách tak absolutní. Jednoznačnějšímu vymezení vůči venkovu se stavělo do cesty pro Moravu typické vzájemné prorůstání českých podnikatelských vrstev průmyslové a zemědělské sféry, s nímž souvisely i méně radikální rozdíly v životě českého městského a venkovského společenského milieu.⁹⁶ Ostré hrany obrušoval kromě německého politického a mocenského rivala také společný konkurent, který v podobě potentního katolického politického bloku byl nebezpečný jak národně liberálnímu, tak agrárnímu táboru. Nejenže měl jako neustálá hrozba lví podíl na zpomalování procesu vymaňování agrárního hnutí ze svazku lidové strany, ale po vzniku agrární strany a krátké epizodě hledání její skutečné politické orientace svedl hlavní protagonisty národně liberálního a agrárního seskupení k vzájemné politické spolupráci v rámci bloku pokrokových stran. I když rozdíly vyplývající ze sociálně ekonomických rozporů mezi zájmy městského a venkovského obyvatelstva už nebylo možno plně překlenout, nebyly tak jednoznačné, aby předem vylučovaly alespoň formulování, když ne uskutečnění návrhů na úplné politické sjednocení lidové strany pokrokové a agrární do jedné strany.⁹⁷

Národně liberální tábor byl po rozpadu jednotného českého národního hnutí konfrontován především s katolickým politickým hnutím a sociální demokracií, které ohrožovaly jeho aspirace na vedení celé české politiky tím, že v životě společnosti na úkor nacionálních ambicí upřednostňovaly náboženské a sociální cíle. Nacionalismus se tak stal hlavní dělicí čarou vůči oběma navzájem odlišným

96 Srov. J. MALÍŘ, *Bürgertum in Mähren* (1992) 94–111.

97 Srov. návrh A. Stránského z r. 1913 na fúzi obou stran. Jeho uskutečnění nebylo reálné, ale pro posouzení situace je důležité, že vůbec takový návrh mohl padnout.

táborům, ale sehrával vůči každému z nich diferencovanou a proměnlivou úlohu. I když sociální demokracie vystupovala programově anacionálně, postoj stran národně liberálního tábora vůči ní nebyl tak jednoznačně negativní a absolutně neměnný, jak by bylo patrné z programových a sociálních rozdílů mezi nimi. Principiální rozpory mezi národně liberálním a sociálně demokratickým táborem zůstávaly díky abstinenci sociálních demokratů v oficiálním politickém životě dlouho neaktuální. Ani později vzhledem k relativně menšímu rozevření nůžek sociální stratifikace české společnosti na Moravě, které bylo ještě opticky umenšováno záměrným zveličováním nacionálního rozměru sociálních rozporů i sociálně reformnějším laděním liberálního politického proudu na Moravě, nenabýly nesmiřitelně radikální podoby.⁹⁸

Tyto rozpory nebyly nepřekročitelné ani po připuštění sociálních demokratů do zastupitelských orgánů — ostatně na zemské úrovni jen omezeném. Výhrady vůči anacionálnosti sociálních demokratů, které fungovaly jako nejpádnější argument proti sblížení se sociální demokracií i v prostředí levého křídla národně liberálního tábora,⁹⁹ zůstávaly sice trvalým předmětem svárů mezi oběma tábory, přitom se však jejich obsah postupně vyprazdňoval. Oba tábory přes všechny sociální a mentální rozdíly nacházely v zemské politice řadu styčných bodů, které je při jisté nacionalizaci sociální demokracie sblížovaly a postupně tak vedly k její integraci do systému českých politických stran na Moravě. Stejně závažným faktorem, který relativizoval propast mezi národně liberálním a sociálně demokratickým táborem, byl silný antiklerikalismus obou táborů, vystupňovaný vzestupem katolických stran, který byl bezprecedentní jak ve srovnání se situací v Čechách, tak s politickými pozicemi německého katolického tábora na Moravě.¹⁰⁰ Úspěchy katolických stran ve volbách r. 1906 a 1907, při nichž se ještě občanské strany až na pokrokáře v rozhodování, zda v užších volbách podpořit sociální demokraty nebo katolíky, postavily na stranu katolíků, vedly k postupné reorientaci uvnitř národně liberálního tábora, jejímž určujícím momentem se ve vztahu jak k sociálně demokratickému, tak katolickému táboru stal antiklerikalismus.

Antiklerikalismus, kterým se národně liberální tábor vymezoval vůči katolickému táboru tím strměji, čím více od přelomu století stoupala konkurence katolických stran, působil zároveň jako prostředek k prosazení integrace všech neklerikálních politických sil. Jejich organizačním projevem se od r. 1901 staly opakující se pokusy o vytvoření tzv. antiklerikální ligy.¹⁰¹ Spojování antikleri-

98 Tradovaný zjednodušený stereotyp konfliktu mezi českým dělníkem a německým podnikatelem přetrvával i v době, kdy už dávno česká společnost nebyla jen společností pariů.

99 Srov. diskuse pokrokářů o vztahu k dělnictvu a sociální demokracii. J. MALÍŘ, *Opoziční politické hnutí* (1980) 828–862.

100 Jiné rozložení mezi německými stranami, které umožnilo drtivou převahu německého národně liberálního tábora nad táborem katolickým i sociálně demokratickým, vedlo dokonce při volbách r. 1913 k vzájemné podpoře kandidátů mezi německými sociálními demokraty a německými křesťanskými sociály. Rt 29, č. 139 (18. 6. 1913) 1.

101 Roku 1901 a znovu r. 1911.

kální agitace s výtkami katolickému táboru, že nedostatečně hájí národní zájmy, umožňovalo účelově přenášet konkurenční zápas, který postupem doby nabyl na hrubosti a nesmiřitelnosti, do všech oblastí veřejného života, včetně školství, kultury a tělovýchovy. Účelově vedený antiklerikalismus se tak stal bází a tmelem pozdějšího koaličního seskupení lidově pokrokové a agrární strany s autonomistickou sociální demokracií.

Jestliže vystupňování antiklerikalismu obou rivalů a postupná nacionalizace sociální demokracie oslabovaly nesmiřitelnou jednoznačnost ohraničení národně liberálního tábora vůči sociální demokracii, tím více se stíralo ohraničení národně liberálního tábora vůči národně sociální straně, která se oproti ostatním stranám původně profilovala právě vyostřeným nacionalismem. Akcent, který národní sociálové kladli na sociální otázky, naproti tomu tolik neodrazoval, neboť ztrácel na síle právě prioritou nacionálního vymezování národních sociálů proti sociální demokracii. Neodrazoval také proto, že na Moravě měšťanské strany inklinovaly k obdobnému středostavovskému voličskému zázemí, o něž usilovali, i když zdaleka ne tak úspěšně, i národní sociálové, a nebyly tak se svým převážně středostavovským charakterem nepřekročitelně vzdáleny národně sociálnímu prostředí. Příčiny neúspěchu nikdy neopuštěných aspirací na připoutání moravské organizace národních sociálů k měšťanským stranám spočívaly ani ne tak ve zřetelných rozporech mezi jejich v podstatě individualistickými liberálními přístupy a mezi socializujícími přístupy národních sociálů,¹⁰² jako spíše v odporu národních sociálů proti sblížování lidové strany pokrokové se sociálními demokraty. To je odradilo od nabízené kooperace s lidovou stranou pokrokovou jak při říšských volbách r. 1911, tak při zemských volbách r. 1913, nebránilo však jejich volebnímu kompromisu s konzervativním křídlem národně liberálního tábora — s Žáčkovou národní stranou.¹⁰³

5.2.2.3. Vnitřní diferenciacie národně liberálního tábora: Uvedené vymezení národně liberálního tábora vůči ostatním táborům nebylo — už s ohledem na jeho stranickou členitost — vlastní všem jeho stranám bezesbytku. Neznamenal ani, že by tyto strany automaticky postupovaly v jedné koalici. Různá míra důrazu na nacionální a sociální otázky i na antiklerikalismus naopak byla příčinou jejich vzájemného politického soupeření a často ostrého distancování, ba i jejich vstupu do vzájemně nepřátelských koalic se stranami jiných táborů. Umírněnost a odmítání nacionálního, sociálního i antiklerikálního radikalismu předurčily, že ze stran národně liberálního tábora tvořily jeho krajní křídlo na jedné straně staročeši, kteří měli politicky i sociokulturně nejbliže ke katolickému milieu a nejdále k sociální demokracii, na druhé straně v opačném gardu pokrokáři, kteří se profilovali právě silným antiklerikalismem i intenzivním preferováním nacionální otázky a až do r. 1907 i poměrně otevřeným vztahem k sociálním

102 Užívání označení „bratr“ mezi národními sociály pěstovalo vědomí určité sociální spolupříčinnosti i vydědění a jakýsi „bratrský“ kolektivismus.

103 Jediný zvolený poslanec A. Konečný pak vstoupil do poslaneckého klubu tvořeného staročechy a H. Bulínem, ale brzy přešel do poslaneckého klubu lidově pokrokového.

reformám i k samotné sociální demokracii. Jejich ostré antiklerikální ladění tak nejvíce přispělo k částečnému stírání ostré hranice mezi národně liberálním a sociálně demokratickým táborem i táborem národně sociálním.

Lidová strana, po r. 1896 ústřední síla národně liberálního seskupení, prodělala v tomto ohledu největší posun. Do r. 1902 její spojenectví se staročechy a společný poslanecký klub s katolickými poslanci a zároveň pokusy z konce 90. let získat pod svou patronaci sociálně i nacionálně orientované dělnické hnutí svědčily jak o přežívání jejich všenárodních aspirací, tak o nevyhraněnosti ostatních formujících se konkurenčních táborů. Lámání chleba za voleb r. 1906 a 1907 v podmínkách rozšířeného volebního práva, po nichž pod dojmem převahy katolického bloku následovalo sblížení s pokrokaři a radikalizace zfúzované lidové strany pokrokové, ji vychýlilo ze středu národně liberálního tábora směrem k jeho levému křídlu, zatímco národní strana svou koalici s národními katolíky a agrárníky upevnila svou konzervativní orientaci.

Po uzavření koalice lidových pokrokařů s autonomistickou sociální demokracií a reformovanou agrární stranou, podtržené zvýšeným radikalismem, zaujala pomyslný střed národně liberálního tábora Bulínova lidová strana. Její váha v politickém životě země však byla minimální, obdobně jako váha živnostenské strany, jejíž úzký stavovský základ a ohlas jen v části ideově i politicky heterogenního stavovského živnostenského hnutí jí nedovoloval získat podstatnější politické pozice. Vyhraněně zájmový středostavovský záběr, jehož rubem byla světonázorová nevyhraněnost, byl v pozadí kolísání politické orientace živnostenské strany. Odpor k sociální demokracii a korporativistický přístup k sociálně ekonomickým problémům sblížoval živnostenskou stranu jednak s agrární stranou, jednak s národně sociální stranou. Na druhé straně charakterem svého sociomorálního zázemí se přes všechna nedorozumění s lidovou stranou pokrokovou i přes absenci liberálních přístupů řadila mezi strany národně liberálního tábora, v němž tvořila přechod k agrárnímu a národně sociálnímu táboru.

Národně liberální tábor nebyl s ohledem na relativně malou vertikální sociální strukturaci české společnosti na Moravě tak vnitřně heterogenní, jak by napovídala jeho stranická rozrůzněnost. Společným jmenovatelem, který tento tábor vymezoval oproti jiným táborům, bylo nejen upřednostňování některých základních priorit (řešení národnostní otázky, občanský princip společnosti, antiklerikalismus), ale také styl každodenního života lidí hlásících se k tomuto táboru, existence společné subkultury a s ní spojené vyznávané životní hodnoty,¹⁰⁴ kterými se lišil od hodnotové škály jiných vrstev obyvatelstva kladoucích větší důraz buď na konfesionalní, nebo venkovsky agrární či primárně sociální zájmy.

5.2.2.4. Priorita nacionálních a antiklerikálních faktorů: Stranická členitost národně liberálního tábora byla ostatně nejen ve srovnání s Čechami spíše

104 K životnímu stylu jako důležitému aspektu vymezení měšťanské společnosti v monarchii srov. H. STEKL, P. URBANITSCH, E. BRUCKMÜLLER, H. HEISS (ed.), „Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit“ (Wien-Köln-Weimar 1992), zejména 3. část.

optická než faktická, neboť po r. 1909, kdy lidová strana absorbovala moravské pokrokáře, neměly ostatní měšťanské strany — národní, živnostenská a Bulínova lidová — podstatnější politický vliv. Jejich vzájemný poměr (když se Bulínova lidová strana sblížila se staročechy a živnostenská s lidovou stranou pokrokovou) i poměrně plynulé přechody směrem k agrárnímu a národně sociálnímu táboru napovídaly, že prvořadým kritériem vzájemných vztahů nejen mezi tábory, ale i stranami jednoho bloku a dokonce i mezi křídly uvnitř jednotlivých stran byl v praktické politice důraz, který jednotlivé strany kladly na nacionální a antiklerikální aspekty. Před ním někdy ustupovaly do pozadí i vzájemné sociálně ekonomické rozpory a protichůdnost jejich dílčích zájmů a programů.¹⁰⁵

Postoj k nacionálním a antiklerikálním otázkám, resp. míra radikalismu nebo naopak umírněnosti v těchto otázkách, tvořil také hlavní dělicí čáru při formování konzervativního a pokrokového bloku na zemském sněmu. Tato dělicí čára šla napříč nejen tábory, ale často i jednotlivými stranami, neboť vítězství radikálních, nacionálně a antiklerikálně laděných křídel v lidově pokrokové, agrární i sociálně demokratické straně mělo za následek nesouhlas umírněnějších křídel s politikou majoritního vedení vlastních stran. Výsledkem byla secese Bulínovy frakce od lidové strany pokrokové, centralistických sociálních demokratů od autonomistické sociální demokracie a samostatné volební vystoupení tzv. konzervativních agrárníků při volbách r. 1913. Na druhé straně neúspěch hegemonistických pokusů lidové strany pokrokové integrovat na základě nacionalismu a antiklerikalismu, které zůstaly doménou „pozdních“ liberálů, nejen strany národně liberálního bloku, ale i národně sociální a agrární stranu, svědčil o pokročilém stupni krystalizace svébytných sociomorálních milieu táborů těchto stran a o nemožnosti redukovat mnohvrstevnatý stranický systém jen na polaritu pokrokových (antiklerikálních, nacionálních) a konzervativních (klerikálních, umírněných) stran. Zřetelným příznakem naléhavosti jiným než jen nacionálním a antiklerikálním faktorům byl fakt, že národně liberální tábor reprezentovaný lidovou stranou pokrokovou přistoupil na dělbu působnosti mezi koaličními partnery bloku pokrokových stran, když rozhodující pozice ve venkovské kurii byly fakticky přenechány agrární straně a ve všeobecné kurii sociální demokracii.

5.2.3. KATOLICKÝ TÁBOR

5.2.3.1. Základy katolického tábora: Katolický tábor vystupoval mnohem sevřeněji, i když byl od počátku 20. století formálně reprezentován dvěma stranami. Jeho kořeny tkvěly v katolickém hnutí předcházejících desetiletí, které vytvářelo uvnitř českého národního hnutí i uvnitř „všenárodní“ moravské ná-

¹⁰⁵ Na antiklerikalismu byl založen nejen blok pokrokových stran, ale i veškeré pokusy o připoutání živnostenské a národně sociální strany k lidové straně pokrokové.

rovní strany svébytnou politickou subkulturou. Pro její krystalizaci bylo podstatné, že na rozdíl od staročeské reprezentace, která nedovedla účinněji reagovat na sociální, hospodářský a ideový pohyb v 80. a 90. letech a zůstávala tak odtržena od širšího společenského zázemí, aktivisté katolického hnutí uměli vyjít vstříc požadavkům doby a hospodářským, svépomocným a sociálním organizováním („reiffeisenky“, družstva, charitativní spolky) a nábožensko-kulturním působením (pěvecké spolky, kalendáře, katolické sjezdy, poutě) v širokých masách obyvatelstva formovali každodenní život značné části populace. Po vzniku katolicko-národní a křesťansko-sociální strany se tak velmi rychle v odporu proti socialisticky a liberálně laděným silám a jejich aktivitám zformoval svébytný katolický tábor s vlastní nepolitickou infrastrukturou tvořenou sítí odborových, rolnických, učitelských, studentských, spisovatelských, mládežnických, tělovýchovných, hospodářských, družstevních aj. organizací s velmi agilní a všestrannou činností.¹⁰⁶

Pro pevné zakotvení katolického tábora na Moravě měla velký význam skutečnost, že obě katolické strany, které tvořily špici jeho pyramidy, navzájem spolu do té míry úzce spolupracovaly, že prakticky představovaly sehraný tandem, který byl schopen vzájemnou dělbou práce politicky, organizačně i agitačně pokrýt značnou část zájmové a sociálně už zřetelně diferencované společnosti. Zatímco katolická strana národní představovala politické a programové ústředí politického katolicismu na Moravě, díky křesťansko-sociální straně, která vznikla jako politická organizace nepolitických katolických spolků s aspiracemi převážně na poli sociálním a svépomocném, zapustil katolický tábor kořeny v nejširších vrstvách obyvatelstva.

Rozhodujícími etapami při krystalizaci katolického tábora bylo období 90. let a léta kolem poloviny prvního decenia 20. století. V 90. letech se katolické hnutí v boji proti šíření sociálně demokratických a liberálně pokrokářských ideových a politických proudů vymanilo ze všenárodního tábora a vytvořilo organizační,

106 Křesťansko-sociální politik a publicista F. M. Žampach mimoděk postihl formování konkurenčního katolického sociomorálního milieu, když v jednom ze svých vzpomínkových článků r. 1916 napsal: „Bouře ty se přehnalý a katolický tábor vyšel z nich upevněn a s přípravami pro budování i velkých organizací kulturních, vzdělávacích, výchovných (Maticе cyrilometodějská, organizace katolických učitelů, žurnalistů, duchovenstva, inteligence, studentstva, Sdružení omladiny, Orel). Také ostatní organizace, sloupy to obou stran: Všeodborové sdružení, rolnický spolek, družstva svépomocná, vzrostly a zmohutněly a blahodárné účinky jejich práce pro katolický lid se začaly pozvolna jevit v hospodářském i sociálním životě Moravy. Katolický lid postaven „na vlastní nohy“, sebevědomí vzrostlo, a ti, kteří ještě v prvních letech XX. století nesměli se na veřejnosti, zvláště ve větších městech, ukázat, aby nebyli týráni a tupení, ti v masách při velkolepých manifestacích, sjezdech a slavnostech katolických hlásali svoji sílu a nadšení. Veřejné mínění, které dotud na Moravě dělaly socialistické a radikálně liberální masy a jejich tisk, počali tak ovládat i katolíci moravští. Už nejenom dovedli v obrovských desetitisícových zástupech manifestovat jak na posvátných místech Moravy, tak i na ulicích hlavních měst, i na stech a tisících schůzích ve městech i dědinách celé země.“ F. M. ŽAMPACH, Dvacet roků katolické strany národní na Moravě (1916) 114–115; in: MZA, G–297, k. 2, in.č. 42.

programové a zejména mentální předpoklady pro zformování vlastního, na ostatním českém národním hnutí nezávislého sociomorálního prostředí, v němž se alfou a omegou poměru ke stávajícím národním spolkům, organizacím a korporacím i přístupu ke všem dobovým otázkám stal poměr k církvi a náboženství. Neméně stimulujícím způsobem působila obdoba „Kulturkampf“ v polovině prvního desetiletí. Po přijetí rozlukového zákona ve Francii se v podobě tzv. Kohnovy aféry, Judovy aféry a učitelského sjezdu r. 1906 v Olomouci i na Moravě značně vyostřil zápas o volnou školu, rozluku církve od státu, rozluku manželství a volnomyšlenkářské hnutí, který značně přispěl k jednoznačnějšímu vnějšímu vymezení katolického tábora i k upevnění jeho vnitřní názorové semknutosti vůči vnějším vlivům a atakům. Následný triumf katolických stran ve volbách r. 1906 a 1907, který jim v koalici se staročechy a agrárníky přinesl majoritu v české kurii zemského sněmu, urychlil a utvrdil jejich plné etablování ve všech oblastech veřejného i soukromého života. Zásahu na upevnění katolického milieu přitom zdaleka neměl jen sebevědomý mocenský nástup katolických stran, ale snad ještě více obranná reakce na vystupňování antiklerikálních nálad, které se ve značné části veřejnosti rozšířily pod vlivem liberálně sekularizačních tendencí a nespokojenosti se sněmovní hegemonií katolického bloku.

I když katolické strany po r. 1906 ovládly českou zemskou politiku, byly brzy vystaveny víceméně spojenému úsilí ostatních politických stran, v nichž se po vítězství katolíků postupně prosadila radikální křídla. Klíčovou úlohu při postupné izolaci katolického tábora sehrála reorientace agrární strany, která se ze spojence katolického bloku na zemském sněmu po prosazení Staňkova a Sonntagova antiklerikálního křídla stala po boku lidové strany pokrokové a sociální demokracie rozhodným oponentem katolických stran v boji o kontrolu nad venkovským obyvatelstvem.

5.2.3.2. Ohraničení vůči ostatním táborům: Katolický tábor jako nejsilnější blok tak musel brzy po svém volebním vítězství, nejpozději však od r. 1911, čelit soustředěnému náporu všech ostatních čtyř táborů, které využívaly všechny možnosti a příležitosti k jeho oslabení. Jeho ohraničení vůči nim tak bylo v této době poměrně jednoznačné, i když v jednotlivostech s menšími nuancemi. Nepřekonatelnou propastí byl katolický tábor od počátku oddělen od sociálně demokratického i od národně sociálního tábora, s nimiž, zvláště jeho křesťansko-sociální křídlo, sváděl nesmiřitelný zápas o vliv na masy voličů z nižších vrstev společnosti a podobu požadovaných sociálních reforem.¹⁰⁷ Jestliže se proti „mezinárodním socialistům“ katolický tábor vymezoval především nacionálně,¹⁰⁸

107 Na tomto postoji nic neměnila dílčí účelová volební podpora jednotlivých kandidátů z řad soupeřících antiklerikálních stran — např. volba národního sociála A. Konečného v Brně r. 1913 byla umožněna podporou katolíků. Většinou šlo z hlediska katolických stran o volbu menšího zla.

108 „/.../ Při tom důrazně připomínáme, že jsme byli vždy národními. Byli jsme národními tenkrát, když mezinárodní socialisté se proti vlastnímu národu nepřátelsky provinili; jsme Čechové a byli jsme národními již tenkrát, kdy nějaké organizace národních socialistů vůbec ještě nebylo...“ Voličům V. kurie; in: Obrana práce a dělnictva 1, č. 42 (2.11. 1900) 1–2.

od národních sociálů se jednoznačně distancoval pro jejich antiklerikalismus, pro jejich přímočarou bezohlednost, s níž „jdou na církev, na kněžstvo, na katolický lid s nožem a s holí“.¹⁰⁹

Diferencovaněji se vyvíjel jeho vztah k národně liberálnímu táboru a jeho stranám. Na jedné straně se oba tábory zaklínaly národními zájmy a cítěním a orientovaly svou pozornost na sociálně obdobné vrstvy, na druhé straně nepřijatelnost liberalismu pro katolíky, zvláště v jeho zúžené antiklerikální podobě, a akcentování sociálně reformních požadavků jejich křesťansko-sociálním křídlem, přispívaly k vršení nepřekročitelné bariéry mezi oběma soupeři. K tomuto stavu dospěly oba tábory po určitém vývoji. I když byl vzestup liberálního proudu české politiky na Moravě, v podobě vzniku lidové strany a posílení liberálních tendencí také v národní straně, v 90. letech příčinou politického osamostatnění katolíků, jejich vztah k těmto občanským stranám nebyl s ohledem na převahu Němců a nebezpečí vzestupu sociální demokracie až do 1906 jednoznačně odmítavý. Přes sílící polemické střety byli katolíci pod heslem národní jednoty ochotni na zemském sněmu až do r. 1902 kooperovat i s liberální lidovou stranou a dokonce ještě v užších volbách 1907 vytvořit společný volební blok proti sociální demokracii. Vítězstvím Stránského radikální politické orientace po r. 1907, potlačení umírněného křídla (V. Perek, H. Bulín) a fúzí s pokrokáři, s nimiž od počátku stáli katolíci v nesmiřitelných polemikách, se lidová strana pokroková pro katolický tábor stala úhlavním nepřítelem.

Na rozdíl od poměru k lidové a pokrokové straně a jejich společné nástupnické lidově pokrokové straně nebyl jejich vztah k moravským staročechům tak vyhrocený. Jestliže se katolíci od národní strany oddělili pro její blahovlnný a smířlivý vztah k liberalismu, v pozdějších letech jim vyhovovalo lpění staročechů na znovu a znovu deklarované a prosazované tezi o nutnosti znovuoživení národní jednoty, resp. kooperace všech českých politických stran na Moravě, včetně katolíků. Poměr k staročechům obrušovala také smířlivost části národní strany ke katolicismu a koneckonců i úpadek jejího významu. Někde mezi národní a lidově pokrokovou stranou se na škále míry výhrad katolických stran vůči národně liberálnímu táboru nacházela živnostenská strana. V nové stavovské straně katolíci spatřovali dalšího uchazeče o přízeň „malého muže“ a i přes inklinaci části živnostníků ke katolicismu postupně stále více viděli v Mlčochově straně prodlouženou ruku Stránského liberálů.¹¹⁰

Přes určité rozdíly v intenzitě vymezení katolického tábora vůči jednotlivým národně liberálním stranám nabylo každodenní zápolení o každou „duši“, provázené leckdy nejhorším špiněním protivníka, v desetiletí před válkou takové nesmiřitelné podoby, intenzity a nevybíravých forem, že vzájemný antagonismus pronikl pod kůži takřka každého jedince i v té v nejposlednější výše.

109 J. HOFER, Pokrokáři, agráři, sociální demokraté, národní socialisté a náboženství (Prostějov 1910) 143.

110 Proto např. v zemských volbách 1913 proti živnostenskému vůdci R. Mlčochovi podporovali samostatného kandidáta, i když šlo o dřívějšího poslance pokrokové a pak lidově pokrokové strany F. Šerého.

Nejinak se v letech před válkou zviditelnilo vymezení katolického tábora vůči agrárnímu politickému prostředí. K agrárnímu milieu přitom katolický tábor měl ze všech ostatních relativně nejbliže, protože ho s ním spojovaly obdobné sociálněekonomické zájmy převážně venkovských vrstev, v nichž spočívalo hlavní zázemí obou politických sil. Odpor k městu jako společnému soupeři, který sociálněekonomickými a modernizačními inovacemi ohrožoval tradiční jistoty venkova, se však ukázal být při utváření poměru mezi katolickým a agrárním blokem na Moravě vzájemným pojítkem jen ve velmi omezené míře. České agrární hnutí v důsledku významného podílu venkova na hospodářském i politickém vzestupu české společnosti na Moravě nebylo zdaleka typickým nositelem konzervativismu a tradicionalismu. Naopak, jeho značná část se sekularizovala a liberalizovala už dříve do té míry, že jeho hlavní organizace — Selská jednota — se v 90. letech stala jedním z pilířů liberální lidové strany na Moravě. Venkov se tak od počátku politizace vyvíjel ideově rozpolcen mezi liberálním a katolickým politickým proudem. Emancipace katolického a agrárního hnutí od všenárodního tábora a soupeření s národně liberálním táborem tak mohly být jen dočasným a nepevným pojítkem obou převážně o venkov opřených bloků. Koa-liční spolupráce katolíků s agrárníky po r. 1906 mohla fungovat jen jako účelové, nikoliv principiální spojení, jehož trvání bylo podmíněno převahou konzervativního křídla ve vedení agrární strany. Naopak, oč intenzivněji se oba tábory obracely na obdobné sociální vrstvy a skupiny, o to urputněji se pak po vítězství Staňkova liberálního křídla agrární strany prohluboval příkop mezi katolickým a agrárním táborem. Vzájemný vztah obou táborů tak v letech před válkou prošel nejmarkantnějšími proměnami. Katolický tábor se tak, ač po volbách r. 1906 a 1907 nejsilnější, dostával díky společnému antiklerikalismu všech ostatních táborů do izolace a po volbách r. 1911 a 1913 i do minoritního opozičního postavení. Z této izolace ho nemohly vysvobodit ani neutrální postoje staročeské strany ani podpora konzervativních velkostatkářů. Staročesi pro radikálnější změnu neměli za daného rozložení sil sílu a velkostatkáři, stále více se uzavírající do své výlučnosti, dostatek vůle.

5.2.3.3. Klerikalismus a antiklerikalismus: Pozice a váha katolického tábora byly jednou z příčin svébytné konstelace českých politických stran na Moravě před r. 1914, která se ve srovnání s Čechami vyznačovala právě primátem katolického bloku a relativně slabším postavením sociální demokracie. Tento rozdíl spolu s menším rozptylem stran národně liberálního tábora způsobily, že akcent při vedení hlavních dělicích čar mezi jednotlivými tábory byl položen na antiklerikalismus, zatímco ostatní dělicí čáry, včetně všeobecné nacionálně i sociálně motivované nedůvěry ostatních stran k sociální demokracii, byly zatlačeny do pozadí. Výtky ze zneužívání víry k nenáboženským účelům a ze zasahování církve do sekularizovaných sfér, které byly permanentně spojovány s výtkami ze spojení katolických stran se šlechtou a z přílišné oddanosti Vídní, to byla munice, které musely čelit katolické strany. Na druhé straně patrná sílící instrumentalizace antiklerikalismu, sloužící soupeřům k izolaci katolického tábora za

každou cenu, nabízela katolickému bloku dostatek příležitostí k protiargumentaci, která využívala každé nedůslednosti v programu a politické praxi jednotlivých protivníků i každého agitačního prostředku, včetně antisemitismu, k účinnému boji na všechny strany a proti všem.¹¹¹ Skutečnost, že polarita mezi katolickým a ostatními tábory přes vnější dojem neznamenal redukci systému českých politických stran na protiklad mezi klerikálními, resp. konzervativními stranami a mezi antiklerikálními či pokrokovými stranami, dokládají vzájemné rozdíly a protiklady mezi ostatními „světskými“ tábory — mezi agrárním, sociálně demokratickým a národně sociálním táborem.

5.2.4. AGRÁRNÍ TÁBOR

5.2.4.1. Základy agrárního tábora: Agrární tábor vyrůstal z dlouholetého působení rolnického hnutí, které v českém prostředí ve srovnání s jinými zeměmi hrálo výjimečně svébytnou roli.¹¹² I když se prakticky až do 90. let vyvíjelo jako součást českého národního hnutí na Moravě a politicky se orientovalo buď na měšťanské strany nebo katolické hnutí, vytvářelo si už před r. 1904, kdy se politicky zcela osamostatnilo, vlastní politickou subkulturou. Jeho váha v národním a politickém vývoji české společnosti byla od počátku zvyšována celkovou národnostní a sociální konstelací na Moravě, která v kombinaci s volebními řády způsobila, že české národní hnutí i české politické strany byly — zvláště při volbách — odkázány převážně na podporu českého venkova a malých venkovských měst. Úloha venkovské kurie v české politice na Moravě zvyšovala prestiž českého venkova a pozornost, kterou mu a agrárnímu hnutí věnovali předáci národního hnutí a národní a později i lidové strany.

Symbióza českých měšťanských stran s venkovem se opírala také o mimořádnou úlohu venkova při formování českého kapitálu a českého průmyslového podnikání na Moravě, která dala vzniknout vrstvě sedláků překračujících hranice čistě zemědělské výroby a podnikajících i v nezemědělské sféře.¹¹³ Hospodářská emancipace části rolnictva a jeho významný podíl na celkových hospodářských i společenských inovacích byly také jednou z příčin sekularizace a liberalizace převážné části rolnického hnutí, zejména v hospodářsky prosperující oblasti Hané,¹¹⁴ které podmiňovaly i jeho nacionální a politickou radikalizaci a které také umožnily, aby se právě agrární hnutí stalo v 90. letech oporou opozičního vystoupení liberální lidové strany.

Tak jako hospodářská a národněpolitická angažovanost agrárního hnutí byla předpokladem jeho symbiózy s národně liberálním táborem, v pozdější fázi

111 Dostatek příkladů nabízí dobový tisk a publicistika srov. např. citovanou brožuru J. HOFERA, *Pokrokáři* (1910).

112 H. LEMBERG, *Die agrarischen Parteien* (1977) 59–78; HAVRÁNEK — J. PETRÁŇ, *Rolnické hnutí* (1969) 863–886.

113 F. KRAVÁČEK, *Organizační a podnikatelská aktivita* (1982) 315–410.

114 K vytlačení kněží ze Selského spolku došlo už v průběhu 80. let.

vývoje, kdy se už zformovala generace samostatných agrárnických předáků a kdy vykrytalizovaly specifické sociálněekonomické zájmy agrárního hnutí, bylo poručníkování měšťanských stran pocíťováno jako přítěž a omezení. Rozchod nekatolického agrárního hnutí s národně liberálním táborem se ovšem protáhl téměř do poloviny prvního desetiletí 20. století, protože byl brzděn konkurencí, kterou pro vznikající samostatný agrární tábor na venkově představoval politický katolicismus.

5.2.4.2. *Ohraničení vůči ostatním táborům:* Pro vymezení agrárního tábora vůči ostatním politickým silám bylo podstatné, že agrární tábor kromě skutečně malých venkovských měst se v městském prostředí neuplatnil a agrární strana zůstávala jako prakticky jediná strana omezena v podstatě jen na venkov. Agrární sociomorální milieu se díky formám venkovského života, zábavy a kultury a díky zřetelným diferencím mezi zájmy venkovského a městského obyvatelstva utvářelo dávno před osamostatněním agrární strany, ale teprve po r. 1905 získalo jasně vymezené obrysy tím, jak došlo k vytlačování vlivu měšťanských stran z venkova. I když se stranám národně liberálního tábora i po r. 1905 dařilo za přispění většinového volebního systému a volebního principu, který upřednostňoval volbu jednotlivců, nikoliv stran, ve venkovské volební kurii částečně uspět, jejich možnosti konkurovat na venkově agrární straně vlastními rolnickými kandidaturami a budováním vlastních rolnických zájmových organizací byly minimalizovány. Naopak, přitažlivost agrární strany přiváděla do jejího tábora i jedince z jiných politických útvarů.¹¹⁵

Jestliže zájmové ohraničení vedlo zpočátku agrární stranu do koalice s katolickými poslanci na zemském sněmu, namířené proti měšťanským stranám a sociální demokracii, brzy se jako nejpálčivější problém agrárního seskupení jevilo vymezení vztahu ke katolickému táboru, který se organizováním desetitisíců rolníků v Šamalíkově Katolickém spolku českých rolníků stal agrárníkům bezesporu největším konkurentem v boji o ovládnutí venkova. Tento obrat agrární strany k chápání katolických stran jako úhlavního nepřítele nebyl jednorázový ani se neobešel bez vnitřních otřesů. Byl do značné míry spojen s celkovými posuny ve vztahu mezi ostatními tábory navzájem. Z volebních reforem v r. 1905 a 1907 těžily na venkově vedle mladé agrární strany hlavně katolíci a pozice na venkově, zejména mezi zemědělskými dělníky a chalupníky, získávala v letech před válkou i sociální demokracie. Postavení agrární strany uprostřed mezi katolickým a sociálně demokratickým táborem bylo do značné míry určeno rozdílnými možnostmi těchto k masovosti spějících stran. Zatímco sociální demokracie byla pro agrární stranu nebezpečná hlavně v říšských volbách, protože v zemské politice byla cenzoვნím a kuriovým volebním systémem odkázána jen na všeobecnou kurii, konkurence katolického tábora se ukázala být mnohem nebezpečnější, protože se prosazoval jak v říšské, tak zemské politice a jeho možnosti se neomezovaly jen na venkovskou volební kurii. Přes určitou shodu při

115 F. Obrtel přešel z pokrokářského tisku, J. Marcha z národně sociálního prostředí.

bránění sociálněekonomických zájmů venkovského obyvatelstva proti stranám převážně městským to byl právě katolický tábor, který v zemské politice nejvíce ohrožoval aspirace agrární strany na ovládnutí venkova. Protože vzájemné soupeření v lokálních poměrech venkova a zejména při zemských volbách ve venkovské kurii, jejichž výsledky byly pro agrární stranu klíčové, zůstávalo omezeno fakticky jen na agrární, katolický a národně liberální tábor, dilema agrární strany, spočívající ve volbě spojence mezi stranami katolickými, nebo národně liberálního tábora, tak agráři nakonec řešili s cílem oslabit pozice katolických stran i za cenu spojenectví se stranou lidově pokrokovou a dokonce i sociálně demokratickou, tedy se stranami zájmově značně odlišnými.

Vymezení agrárního tábora vůči sociální demokracii bylo ovšem už od počátků agrárního hnutí jednoznačně dáno zásadními rozdíly ve společenských konceptech, které obě strany zastávaly, i zcela odlišnou sociální skladbou jejich zázemí. Zmasovění obou stran a tím i nastolení jejich nároků na podchycení dosud politicky opomíjených nižších vrstev venkovského obyvatelstva vyostřily negativní vztah agrární strany k sociálním demokratům, nevyloučily však přes ostré zájmové ohraničení jejich vzájemnou koaliční spolupráci. Uzavření dlouhodobějšího koaličního spojenectví s autonomistickou sociální demokracií a lidovou stranou pokrokovou v r. 1911, kterému předcházela zápas o orientaci agrární strany mezi jejím konzervativním (J. Vaca, J. Starošík) a radikálním křídlem (F. Staněk, K. Sonntag), bylo umožněno kromě nacionalizace sociální demokracie zejména tím, že tato koalice byla postavena právě na jistém respektování různosti primární zájmové orientace koaličních partnerů. Příležitostí k uplatnění jisté míry zájmové tolerance se stal kuriózní volební systém, který dával stranám bloku možnost, aby v boji s katolickým táborem každá z nich za podpory ostatních dvou spojenců prioritně usilovala o rozhodující vliv v jedné ze tří hlavních volebních kurií. Vytvořením tohoto tzv. bloku pokrokových stran tak de facto došlo k rozdělení sfér vlivu v zemské politice, které pro agrární stranu znamenalo, že její šance na podchycení celého venkova se oproti katolickému konkurentu značně zvýšily, tak jako se zvýšily šance na převahu sociálních demokratů ve všeobecné kurii a lidových pokrokářů v městské volební kurii. Skutečnost, že agrární strana kooperovala se sociální demokracií i ve volbách do říšské rady, při nichž způsob voleb (městské a venkovské volební okresy) a po nichž samostatná říšská politika stran platnost jejich politické spolupráce relativizovaly, dokládá, že zemská politika byla pro vzájemný poměr českých stran a táborů na Moravě určující, i když jejich „dělbá pozic“ nebyla ani na úrovni zemské politiky důsledná a bez vzájemných nedorozumění.

Existence spolupráce agrární strany se sociální demokracií naznačila, že koaliční spojenectví se realizovala bez ohledu na hranice jednotlivých táborů. Právě odlišná politická kultura obou partnerů způsobovala, že ve vzájemné koalici tří stran měla agrární strana k sociální demokracii dále než k národně liberálnímu táboru, s nímž ho přes všechny zájmové rozdíly spojovaly nejen společné kořeny v českém národním hnutí a v podstatě národně liberální rysy, ale

i hlubší souvislosti formování sociálněekonomické struktury české společnosti na Moravě. Vzhledem k výjimečně aktivní úloze českého venkova na Moravě při formování českého finičního i průmyslového podnikání a propojení zemědělství s nezemědělskou výrobou i vzhledem k národněpolitickému významu venkova pro české národní hnutí nebyl protiklad mezi městem a venkovem na Moravě tak dramatický a specifické agrární zájmy tak zcela neslučitelné se zájmy málo rozvinutých českých průmyslových kruhů. Naopak se venkov významně podílel na hospodářském a společenském vzestupu české společnosti na Moravě, takže ani politická emancipace agrárního hnutí nemohla zastřít četné těsné zájmové, kulturní a mentální vazby mezi českým městským a venkovským prostředím. Převážně středostavovský charakter českých městských stran na Moravě a jejich opoziční radikalismus se příznivě promítal zvláště do vztahu agrární strany nejprve k pokrokové a později zvláště k živnostenské straně, ale vzhledem k vnitřnímu složení národně liberálního tábora, v němž určující roli sehrávala lidová strana pokroková, zůstával stále poměrně otevřený i její vztah právě k této straně, a to i přes politické odcizení v letech 1905–1911 i přes stále zřetelnější rozdíly v sociomorálním milieu obou táborů.¹¹⁶

5.2.5. SOCIÁLNĚ DEMOKRATICKÝ TÁBOR

5.2.5.1. Základy sociálně demokratického tábora: Krystalizace sociálně demokratického tábora úzce souvisela s dlouholetou existencí samostatného dělnického hnutí, které se vyvíjelo autonomně vedle českého národního hnutí. Snahy o jeho integraci do všenárodního seskupení vedeného národní stranou narážely jak na rozpory v základní zájmové a programové orientaci obou hnutí, tak na značné rozdíly v jejich sociální skladbě. Politizace národního hnutí a na druhé straně podchycení dělnického hnutí internacionální sociální demokracií toto odcizení ještě více prohloubily, takže v příkrém ideovém, sociálním i kulturním protikladu k národnímu táboru se dlouhodobě vytvářelo paralelní svébytné sociálně demokratické sociomorální prostředí s vlastním systémem hodnot, postojů a kulturních, zájmových i zábavních aktivit, které odlišovaly každodenní konání jeho příslušníků.

Vyhraňování sociálně demokratického tábora ovšem přes veškerou svébytnost jeho politické kultury neprobíhalo izolovaně a bez styku s ostatní společností. Sociální otázka se stávala akutní i v onom prostředí, v němž jinak určující a integrující silou byly národní nebo církevněpolitické priority. Důsledkem křížení těchto priorit a jejich prolínání se silným sociálním citěním byl vznik křesťansko-sociálního a národně dělnického (sociálního) hnutí, resp. jejich stranických útvarů, i přechody některých představitelů mezi těmito sociálně motivovanými táborů.¹¹⁷ Intaktnost sociálně demokratického tábora byla v základě narušována

116 Svěděl o tom zmíněný Stránského návrh na sloučení obou stran.

117 Známým je přechod T. J. Jirouška od sociálních demokratů ke křesťanským sociálům nebo

i tím, že sociální demokracie nárokovala méně nebo více radikální reformu celé společnosti. Tím nejen sama programově usilovala zasahovat a zasahovala do nejrůznějších sfér veřejného života, ale nutně vyvolávala protireakce ostatních společenských a politických sil. Ofenzivní přístup sociální demokracie k dobovým otázkám tak měl za následek určitou otevřenost sociálně demokratického tábora vůči vnějším vlivům, která se zvláště silně projevila, jakmile se sociální demokracie parlamentarizovala, v zesílení její vnímavosti vůči národnostní otázce.

V českém prostředí Moravy, kde národnostní rozpory velmi úzce korelovaly se sociálními problémy, nemusela nacionalizace a parlamentarizace sociální demokracie vždy nutně vést k jednoznačnému přehlušení priority jejích sociálně ekonomických zájmů nacionalismem, ale probíhala spíše jako proces ztotožňování „třídního nepřítele“ s nepřítelem národním. Představiteli českého národního hnutí šířený a v českém dělnickém prostředí zafixovaný zjednodušený obraz boje českého dělníka s německým kapitalistou také vysvětluje, proč symbióza německých a českých sociálních demokratů na Moravě přetrvávala i přes postupující celkovou nacionalizaci sociální demokracie déle než v Čechách. Moravské vyrovnání, které jinak mělo nacionální konflikty obrušovat, přispělo v případě sociální demokracie zřízením národnostně rozhraničených volebních katastrů k jejímu národnostnímu rozdělení. Možnost účasti na volebních bojích do zemského sněmu, byť omezená, a spolupodíl sociální demokracie na zemské politice posilovaly její sebevědomí i jasnější vymezení jejího vztahu k ostatním táborům, na druhé straně však rozdělení českých a německých sociálních demokratů do národních volebních katastrů a národnostních kurií na sněmu je navzájem odcizovalo a umenšovalo tak jejich naději na pronikavější mocenskopolitické uplatnění. Navíc účast sociálních demokratů na zemské politice posilovala jejich tendenci k integraci do stávajícího systému politických stran. Výlučnost sociálně demokratického sociomorálního prostředí tím byla alespoň v politické rovině relativizována, ale v konkurenci s ostatními politickými tábory zároveň znovu a znovu potvrzována.

5.2.5.2. Ohraničení vůči ostatním táborům: Dlouhá léta v opozici proti národním hnutí formovaná autonomní politická kultura sociálně demokratického tábora se v době jeho politického vzestupu promítla do jeho poměrně striktního vymezení vůči ostatním táborům. Výtky z absence zřetele k národním potřebám a z podřízenosti vídeňskému vedení byly pro ostatní politické síly oblíbeným a laciným argumentačním prostředkem a dostatečným důvodem k tomu, aby mezi nimi a sociálně demokratickým táborem byl vykopán hluboký příkop. Jeho hloubka nebyla v případě jednotlivých táborů ani v jednotlivých obdobích stejná.

Třebaže sociální demokracie se původně ohraničovala v prvé řadě proti všenárodním stranám, od nichž ji podle vlastní ideologie měly jako od dědiček

liberalismu ostře oddělovat zřetele sociálnětřídní, jejich vzájemné vztahy se nevyvíjely vždy tak přímočaře a negativně. Jednak se strany národně liberálního tábora ještě v 90. letech nevzdávaly nároku získat pod všenárodní prapor všechny společenské vrstvy včetně dělnictva a zejména po zavedení páté volební kurie při volbách r. 1897 s odkazem na „národní zájem“ nadbíhaly i sociální demokracii, aby ji přiměly k volební spolupráci, jednak přes veškeru třídní rétoriku ani sociální demokraté nepohrdli pomocí, pokud se našly politické skupiny, které jako Mladá Morava nebo později realistická frakce moravského pokrokového hnutí byly ochotny nezištně podpořit sociálně demokratické kandidáty.¹¹⁸ Navíc oba tábory spojoval zájem na rozšíření volebního práva, i když jeho motivace nebyla shodná.

Průlom do jednoznačného odmítání jakéhokoliv oficiálního volebního kompromisu s „měšťáckými stranami“ přinesla až Masarykova kandidatura r. 1907, kterou moravští sociální demokraté vzali za svou. V podmínkách Moravy totiž kromě strašáka převahy a všemocí německého kapitálu obrušovala napětí mezi sociálně demokratickým a českým národně liberálním táborem stále očividněji také hrozba jednoznačné převahy katolických politických sil. Skutečnost, že katolický tábor se stal nejsilnějším českým politickým seskupením na Moravě, umožnila, že zde mohlo na rozdíl od Čech, kde se po zavedení všeobecného hlasovacího práva nejsilnější stranou podle počtu volebních hlasů stala právě sociální demokracie, dojít k uzavření koalice sociálních demokratů s jinak protichůdnými stranami — s agrární a lidovou stranou pokrokovou. Dobový antiklerikalismus se tak po částečné regulaci národnostních třenic, umožněné přijetím moravského vyrovnání, stal mnohem účinnějším prostředkem k překonávání jednoznačného ohraničení mezi sociálně demokratickým a národně liberálním táborem než čistě nacionální motivy.¹¹⁹

Antiklerikalismus se také stal důležitým faktorem vztahu sociálních demokratů k ostatním českým politickým táborům. Nesmiřitelná distance ke katolickému politickému bloku, podporovaná navíc jistými úspěchy křesťanských sociálů v boji o obdobný okruh voličů, relativizovala ostré ohraničení sociální demokracie nejen vůči levému křídlu národně liberálního tábora, ale i vůči agrární straně. I když sociální demokracie v posledních letech před válkou pronikala i na venkov, přesto její hlavní voličské zázemí zůstávalo v průmyslových oblastech a městech, zvláště když volební systém i po r. 1905 a r. 1907 zužoval její manévrovací prostor v případě voleb do moravského zemského sněmu prakticky jen na všeobecnou volební kurii a v případě voleb do říšské rady na městské volební okresy. Pro vztah k agrární straně tak bylo podstatné, že si obě strany

118 Srov. výše citované studie o Mladé Moravě, pokrokovém hnutí a realismu.

119 Volební kampaň sociální demokracie r. 1907 byla sice vedena ještě pod heslem „Volte proti klerikálům! Nevolte měšťáky!“, ale v sociálně demokratické volební agitaci už globálně vedená antiklerikální agitace zastíňovala kritické výhrady k národně liberálním stranám. Srov. VOLEBNÍ ÚVAHA PRO ČESKÉ VOLIČSTVO NA MORAVĚ (Brno 1907); in: MZA, G-297, k. 38, č.j. 116.

kromě všeobecné volební kurie nemohly příliš konkurovat, takže koalice sociální demokracie se zájmově různorodými stranami v rámci tzv. bloku pokrokových stran byla kromě společného odporu ke katolickým stranám umožněna právě omezeným akčním rádiem moravských sociálních demokratů, který mezi stranami bloku dovoloval určitou dělbu sfér vlivu.¹²⁰ Antiklerikalismus se stal po r. 1907 do té míry prioritním faktorem utváření vztahů uvnitř systému českých politických stran na Moravě, že dokonce částečně relativizoval jinak permanentně napjatý a nepřátelský vztah mezi sociální demokracií a národně sociální stranou.¹²¹ I když národní sociálové odmítli jít v zemských volbách r. 1913 společně s protiklerikální frontou, sami sociální demokraté uznávali jejich antiklerikální zaměření.¹²²

Všechny tyto posuny v postojích sociálně demokratického tábora vůči ostatním politickým silám ovšem velmi úzce souvisely s posuny uvnitř samotné sociální demokracie, které vyústily do rozštěpení sociální demokracie na autonomisty a centralisty. A právě odchod centralistů umožnil, aby většinová autonomistická sociální demokracie našla větší porozumění pro nacionální otázky, tak jako agrární strana po vnitrostranickém boji pro otázky antiklerikální a lidové pokroková strana po eliminování umírněných živlů pro radikálnější a neortodoxní varianty politického postupu.

5.2.6. NÁRODNĚ SOCIÁLNÍ TÁBOR

5.2.6.1. Základy národně sociálního tábora: Zformování a upevnění národně sociálního tábora na Moravě neprobíhalo tak jednoznačně jako v případě ostatních čtyř táborů.¹²³ K jeho plnému vyhranění a svébytnému postavení nepřispívala celková slabost národně sociální strany na Moravě ani voličská klientela, jejíž složení na jedné straně korespondovalo se sociálním zázemím sociální demokracie (dělnictvo) a na druhé straně i se stranami národně liberálního tábora (řemeslnictvo, maloživnostnictvo a drobné úřednictvo). Oproti sociálně demokratickému a katolickému táboru vznikalo národně sociální sociomorální milieu s handicapem absence dlouhodobější tradice vlastní specifické subkultury. Jeho

120 „Strana naše vydala pro tyto volby /v městské kurii = pozn. J. M./ parolu: Voliti kandidáty lidovopokrokové. Nestavíme svých kandidátů vlastních, poněvadž bychom způsobili řadu užších voleb, jako tomu bylo v kurii venkovské.“ Volby do moravského sněmu; in: Rt 29, č. 146 (26. 6. 1913) 1.

121 Pokusy o antiklerikální ligu počítaly jak se sociálními demokraty, tak i s národními sociály.

122 „Národní sociál Konečný nemůže jíti s konservativní skupinou....“ Volby do moravského sněmu skončeny; in: Rt 29, č. 154 (5. 7. 1913) 1.

123 Na problematičnost svébytnosti národně sociálního tábora na Moravě ve srovnání se situací v Čechách poukazuje R. LUFT, Politická kultura (1990) 46, 48. Disproporce mezi národně sociálním táborem a ostatními táboři byla skutečně do očí bijící (např. v parlamentních volbách r. 1907 získala národně sociální strana na Moravě jen 1% hlasů, r. 1911 2,5% ze všech českých hlasů). Pro jeho chápání jako svébytného tábora ale hovoří politické i sociálně psychologické odcizení národních sociálů národně liberálnímu milieu.

kořeny tkvěly v osvětových a národně kulturních aktivitách příslušníků nižších vrtev (dělnictva, drobného maloživnostnictva), kteří se jako páriové necítili být plně integrováni do všenárodního společenství a působili spíše na jeho okraji, zároveň však svým silným národním cítěním zůstávali mimo plný dosah sociálně demokratického prostředí. Nedostatek inteligence v řadách národních sociálů a podpora jejich strany národními liberály (lidovci) sice brzdily krystalizaci vlastní politické kultury národních sociálů, na druhé straně však, zejména po jejich politické roztržce s lidovou stranou na počátku století, urychlovaly proces jejich odcizení od národně liberálního tábora. Autonomní sociomorální milieu opřené o vlastní spolkovou a kulturně osvětovou činnost, jež plynule přecházela v činnost odborovou a zájmovou, omezující se však na rozdíl od sociálních demokratů převážně jen na netovární dělnictvo a drobné živnostnictvo, se o to více profilovalo na základě ideových a politických aspektů, oč více v zápase o vliv na dělnictvo a na drobné řemeslnictvo, maloživnostnictvo a úřednictvo národně sociální strana na Moravě narážela na silnou konkurenci nejen sociální demokracie, ale i stran národně liberálního tábora, které vzhledem k méně rozvinuté sociální struktuře české Moravy do sféry svého zájmu zahrnovaly i tyto nižší vrstvy obyvatel měst. Díky silnému nacionalismu a antiklerikalismu a síti odborových, vzdělávacích, mládežnických a ženských organizací vytvářela vlastní zázemí stoupenců. Radikální nacionální politika, rétorika i symbolika a pěstování protivládní opozičnosti, antiautoritářství, antimilitarismu a antiklerikalismu se tak postupně staly neoddelitelnou součástí národně sociální subkultury, kterou se národně sociální tábor diferencoval jak od sociálně demokratického, tak národně liberálního tábora.

5.2.6.2. Ohraničení vůči ostatním táborům: Toto vědomé a usilovné vymezování vůči na jedné straně národně liberálnímu, na druhé straně sociálně demokratickému táboru vyplývalo z potřeby odlišit se jak od tradičního nacionalismu národních liberálů, tak od zájmové spřízněnosti v sociální otázce se sociální demokracií, které jinak jako *nomen omen* programově tvořily základ národně sociální strany. Jestliže nacionální radikalismus národních sociálů je měl oddělit od stran národně liberálního tábora, pak v případě jeho hlavního reprezentanta — lidové strany pokrokové — toto vymezení mohlo být účinné jen částečně. Lidová strana pokroková v letech před válkou radikalizovala na rozdíl od mladočeské strany v Čechách svou politiku do té míry, že brala vítr z plachet radikalismu moravské národně sociální strany. To také bylo jednou z příčin nejen jejich neúspěchů na Moravě a jejich vnitřních rozbrojů, ale i postavení, které ve spektru politických sil byla nucena zaujmout. Po sblížení lidové strany pokrokové se sociální demokracií byla tlačena až na jeho okraj, až dospěla k volební spolupráci s konzervativními moravskými staročechy. Toto vyústění spíše než obrazem jejich skutečných stanovisek bylo výrazem bezmoci a neschopnosti vést úspěšnou koaliční politiku, bez níž se po r. 1906 už neobešla žádná strana. Její ohraničení vůči národně liberálnímu táboru zůstávalo velmi vágní, a to bez ohledu na její vyhocený vztah k lidové straně pokrokové, který byl konec konců spíše důsledkem ostrého vymezení vztahu k sociální demokracii.

Prouhloubení distance k národně liberálním stranám, k němuž došlo v první polovině 10. let, přivedlo národní sociály k boji proti všem. Národně sociální tábor přes zájmovou spřízněnost se sociální demokracií vznikal a profiloval se předimenzovaným důrazem na národní otázku právě v první řadě proti ní. Společný zájem na řešení hospodářských a sociálních otázek je navzájem spojoval jen zcela výjimečně, ba pokud k sporadickým náznakům sblížení obou rivalů došlo, přispíval k nim spíše obapolný antiklerikalismus.¹²⁴ Také vymezení proti katolickému táboru bylo bezpodmínečně negativní, i když při volbách r. 1913 byli národně sociální kandidáti nezřídka v odporu proti kandidátům bloku pokrokových stran podporováni také hlasy klerikálů. Jako relativně neutrální, protože zpočátku takřka nekonkurenční, se jevil vztah národních sociálů k agrárnímu táboru. Ale i ten byl brzy po vzniku agrární strany vystřídán ostřejším vymezením, protože pokusy národních sociálů proniknout na moravský venkov narazily přes částečný pozitivní ohlas jejich antimilitaristické kampaně u části venkovské mládeže na nekompromisní odpor agrární strany.

Národní sociálové se tak v době, kdy po volební reformě všechny strany hledaly spojence v nejrůznějších volebních koalicích, dostali do značné izolace a krize. Na rozdíl od národních sociálů v Čechách, kteří se v letech před válkou sblížili s mladočechy, se jim v konstelaci politických sil na Moravě, v níž rozhodujícím momentem byla převaha katolického tábora a soustředění ostatních sil proti němu, nepodařilo kromě už bezvýznamné národní strany najít cestu ke koaliční spolupráci se stranami národně liberálního tábora, k němuž přes veškeré sociální rozdíly měli nejbližší. Přes nacionalismus a antiklerikalismus, společně sdílený se stranami tohoto tábora, se pro postavení národních sociálů na Moravě ukázal být klíčovým především konkurenční vztah k sociální demokracii, který byl pro ně natolik limitující, že zůstali mimo antiklerikální alianci bloku pokrokových stran. Národně sociální tábor tak sice potvrdil svou svébytnost, neumenšil tím však svou faktickou slabost. Přes vehementně zdůrazňované, ale fakticky poměrně málo striktní vymezení jak vůči národně liberálnímu a agrárnímu, tak sociálně demokratickému táboru se v konstelaci českých stran a táborů na Moravě ukázal být jako tábor nejméně konsolidovaný.¹²⁵

5.2.7. SROVNÁNÍ SE STRANICKÝMI POMĚRY V ČECHÁCH

Z dosavadního výkladu je patrné, že regionální rozdíly v politické participaci jednotlivých skupin obyvatelstva, které byly podmíněny zasazením kuriového,

124 Např. aféra učitele A. Konečného v r. 1908 se stala příležitostí k ostré antiklerikální kampani, na níž se národní sociálové objevovali po boku sociálních demokratů i ostatních nekatolických stran.

125 Tato skutečnost se projevovala nejen častými vnitřními rozmiškami mezi předáky strany o její orientaci, ale také četnými odchody čelných představitelů do jiných stran: R. Bechyně do sociální demokracie, V. Šlesingera a F. R. Reichstädtera do lidové strany a J. Marchy do strany agrární.

censovního a většinového volebního systému do různorodých národnostních a sociálních poměrů jednotlivých zemí monarchie, se přes veškerou příbuznost s politickými poměry v Čechách promítly i do určitých specifík politického stranictví na Moravě. I když se na Moravě podobně jako v Čechách zformovalo pět politických táborů a některé moravské strany (sociální demokracie, národně sociální a agrární strana) se staly zemskými organizacemi celočeských stran, vnitřní skladba stran i táborů a jejich vzájemná mocenská konstelace se v obou zemích poněkud lišily. Rozdíly lze shrnout do tří oblastí:

(1) Zatímco v Čechách klíčovým obdobím politické diferenciacie byla druhá polovina 90. let, na Moravě byl tento proces rozložen do několika vln, z nichž rozhodující bylo období kolem let 1905–1907. Fázový posun a rozdílná intenzita a důslednost politické diferenciacie na Moravě měla své příčiny v jiné sociální a národnostní struktuře obyvatelstva v Čechách a na Moravě, která se odrážela v specifické konstelaci a pozicích českých a německých politických sil. V Čechách se systém českých stran mohl vzhledem k české sněmovní majoritě a větší teritoriální kompaktnosti českého a německého osídlení vyvíjet celkem na sobě nezávisle, naproti tomu na Moravě byla politická diferenciacie českého obyvatelstva až do moravského vyrovnání r. 1905 bržděna ohledy na osudy českých kandidatur v národnostně smíšených volebních okresech a nutností zachovávat jednotu vůči německé sněmovní většině.

(2) Systém českých stran na Moravě, který byl r. 1907 tvořen osmi, r. 1914 deseti stranami, se sice podobně jako v Čechách rozestoupil bez ohledu na koaliční zájmy a každodenní politiku jednotlivých stran do celkem pěti politických táborů disponujících vlastní politickou subkulturou, na rozdíl od Čech však v něm nejenže nebyly zastoupeny všechny strany jako v Čechách (chyběly tu strany jako strana radikálně pokroková, radikálně státoprávní, česká pokroková (realistická) a některé katolické frakce), ale jednotlivé strany i tábory v něm zaujaly rozličné pozice a hrály vlastní roli. Zásadní rozdíl spočíval už v jiném postavení národně liberálního a katolického tábora v obou zemích, který se projevoval větší vahou a semknutostí katolického tábora na Moravě a naopak jeho roztržitostí až nemohoucností v Čechách, a recipročně menší členitostí a mocí národně liberálního tábora na Moravě než v Čechách. Kromě tradičně intenzivnější religiozity na Moravě hrál přitom významnou úlohu rozpor město-venkov, který zde byl násoben nacionálními faktory. O složení české politické reprezentace na Moravě se totiž rozhodovalo právě hlavně ve venkovské volební kurii, z níž se rekrutovaly dvě třetiny českých zemských poslanců, takže váha liberálnějších orientovaného městského voličstva byla ve srovnání s Čechami mnohem menší. Po nástupu masových stran se rozdíl v konstelaci politických sil na Moravě a v Čechách týkaly i ostatních politických táborů. V Čechách se po říšských volbách r. 1911 nejsilnějším seskupením stali sociální demokraté s 36% a agráři s 26 % hlasů, za nimi s odstupem následovali národní sociálové a strany národně liberálního a katolického tábora (vždy mezi 12–13 %). Na Moravě naproti tomu zhruba tolik hlasů, co v Čechách vybojovali sociální demokraté,

shromáždily katolické strany (37 %), a tolik co agrárníci získali sociální demokraté (26 %). Moravští agrárníci pak dosáhli 19 procent, strany národně liberálního tábora asi 12 procent a národní sociálové 2,5 procenta hlasů. Příčiny těchto vnějších kvantitativních rozdílů tkvěly v různém sociálním zázemí stran v Čechách a na Moravě a z toho plynoucí odlišné mocenské konstelaci. Zatímco v Čechách většinu hlasů (61 %) dosáhly strany typicky městské (sociální demokracie, národní sociálové a strany národně liberálního tábora), na Moravě naopak 56 % hlasů soustředily strany převážně venkovské (agrární a katolické).

(3) V důsledku těchto diferencí se v obou zemích utvářela odlišně i celková orientace a koaliční vazby jednotlivých stran i táborů. Hlavní dělicí čára přes všechny ostatní existující rozpory probíhala v Čechách mezi sociální demokracií a ostatními tábory, zatímco na Moravě tato polarizace slábla ve prospěch rozporu mezi katolickými a nekatolickými stranami. Společný postup lidové strany pokrokové, agrární a autonomistické sociální demokracie po r. 1911 nebyl jen výsledkem účelového volebního seskupení slabších proti nejsilnějšímu — v Čechách proti sociální demokracii, na Moravě proti katolíkům — ale byl výslednicí hlubších vývojových trendů. Nacionálně motivovaný zájem na změně stávajících poměrů se projevil v akcentování ideje pokrokovosti a odmítání konzervatismu namířených hlavně proti politickému katolicismu. Konfrontace s ním neprobíhala jen mezi jednotlivými stranami a tábory, ale napříč nich. Uvnitř stran docházelo v tomto směru k vnitřním krizím a bojům mezi pokrokovým (radikálním) a konzervativním (umírněným) křídlem o celkovou orientaci strany. Jejich výsledkem byla postupná izolace a separace těch sil uvnitř rozhodujících nekatolických stran, které nepřály společnému postupu na antiklerikálním základě.

V důsledku těchto posunů se rozdíly mezi moravskými stranami a jejich sesterskými stranami v Čechách zvětšily: lidová strana pokroková, která vedle původních moravských mladočechů integrovala i moravské radikální pokrokáře a realisty, byla oproti mladočeské straně sociální reformnější a politicky radikálnější, moravská agrární strana oproti agrární straně v Čechách demokratičtější, autonomistická sociální demokracie na Moravě vzhledem k síle centralistů oportunističtější než strana v Čechách. Národně sociální strana na Moravě naopak tím, že se jí nacionalizací sociální demokracie zúžil prostor, byla ve srovnání se situací v Čechách značně slabší a na sesterské straně v království mnohem závislejší než jiné moravské stranické organizace.

Tyto rozdíly mezi českými stranami na Moravě a v Čechách však nenabýly strukturálního charakteru, organická spjatost obou systémů stran se naopak projevila i tím, že předáci nejsilnějších moravských politických táborů — katolík J. Šrámek, sociální demokrat V. Tusar a agrárník F. Staněk — se už před r. 1918 a potom i v první republice mohli prosadit jako straniční lídři i v celostátním měřítku.

5.3. EXKURS: POKUS O SROVNÁNÍ SE SYSTÉMEM NĚMECKÝCH STRAN NA MORAVĚ

5.3.1. PŘEHLED NĚMECKÝCH POLITICKÝCH STRAN A TÁBORŮ NA MORAVĚ

Německé politické strany na Moravě se formovaly v úzké souvislosti s politickým pohybem německého obyvatelstva v ostatních zemích monarchie, zároveň však svébytné moravské podmínky jejich vývoje v některém ohledu modifikovaly jejich podobu i vzájemnou konstelaci. Také podobnost systému německých stran na Moravě s jeho siamským dvojčetem — systémem českých stran — byla jen povrchní. Německá společnost na Moravě se sice obdobně jako česká zprvu politicky strukturovala ve třech politických táborech — národně liberálním, katolickém a sociálně demokratickém — z nichž se později začal vydělovat tábor národně dělnický a agrární. Geneze, vnitřní složení i váha a význam jednotlivých politických táborů v německé společnosti však dávaly systému německých stran ve srovnání se systémem českých stran jinou vnitřní gravitaci, dynamiku i směřování. Nešlo jen o to, že chápání německé dělnické strany (Deutsche Arbeiterpartei) jako základu svébytného německého nacionálně dělnického tábora je ještě více problematické než v případě českého národně sociálního tábora, ale také o další rozdíly. Z nich zdaleka ne ten poslední spočívá v tom, že také německý agrární tábor nedosahoval oné svébytnosti, podložené vlastní politickou subkulturou, jaká byla patrná v případě českého agrárního tábora.¹²⁶

5.3.1.1. Strany německého národně liberálního tábora: Německý národně liberální tábor¹²⁷ byl tvořen německou liberální (pokrokovou) stranou,

126 Německá dělnická strana stejně jako německá agrární strana bývají zahrnovány do národně liberálního, resp. nacionálního tábora, a chápány jako součást snah německých nacionalů o vymanění dělnictva a rolnictva z vlivu sociální demokracie a křesťanských sociálů a o jejich získání pro národní myšlenku. Srov. A. WANDRUSZKA, Österreichs politische Struktur (1954) 382. Tento trend se sice prosazoval i na Moravě, neboť liberální tisk (Tagesbote aus Mähren und Schlesien) ho otevřeně podporoval jako např. při volební kampani roku 1913, kdy zásadně pro kandidáty stran, které uzavřely s německou pokrokovou stranou volební kompromis, bylo používáno označení svobodomyšlní /deutschfreiheitliche/ namísto jejich skutečné stranické příslušnosti, ale není zcela jasné, zda a nakolik byl nacionalismus ve vzájemném vztahu mezi stoupenci německé agrární a zejména německé dělnické strany na jedné straně a mezi národně liberálním táborem na druhé straně silnější, než zvláštní stavovské zájmy, postoje a rozdíly vyplývající z jejich odlišného sociálního a sociopsychologického zázemí. Další samostatný vývoj po r. 1918 hovoří spíše pro to, vidět v nich i před r. 1918 svébytné politické tábory nebo náběhy k nim.

127 Označení v literatuře kolísá. Viz první pozn. v kap. 5.2.2. Kromě uvedené literatury k problematice německých liberálních a nacionálních stran viz: G. KOLMER, Parlament und Verfassung in Oesterreich I–VIII (Wien 1902–1914); Zusammenstellung der politischen Vorgänge von den Wahlen im Juni bis zum Ende des Jahres 1911 (Wien 1911); P. MOLISCH, Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Oesterreich von ihren Anfängen bis zum

německou nacionální (lidovou) stranou, všenněmeckou stranou a volnou všenněmeckou, později přejmenovanou na německou radikální stranu, částečně k němu gravitovaly, resp. ne zcela se z jeho gravitace vymanily německá dělnická a německá agrární strana.

Německá liberální strana (Deutschliberale Partei) vystupovala zpočátku pod různými názvy, na Moravě nejčastěji jako Deutschmährische Partei nebo Verfassungspartei, od 1896 se i na Moravě nazývala německou pokrokovou stranou (Deutschfortschrittliche Partei). Byla reprezentantkou německého centralisticky a liberálně smýšlejícího obyvatelstva Moravy. Přes honorační charakter si díky velkému podílu německých vyšších a středních měšťanských vrstev na spolkovém, samosprávném a hospodářském dění, které nahrazovalo nedostatek politické organizovanosti, bez problémů udržovala hegemonní vliv v německém politickém prostředí Moravy. Velký význam pro vůdčí roli liberálů na Moravě měl její rozvinutý tisk (Tagesbote aus Mähren und Schlesien),¹²⁸ stabilizovaný kádr poslanců, z nichž mnozí svým významem přesahovali hranice země (Karl Giskra, Alfred Skene, Eduard Sturm, Christian d'Elvert, Adolf Promber, Heinrich d'Elvert, Gustav Groß), a opora, kterou nalézali ve špičkách hospodářského, průmyslového a finančního světa. Někteří představitelé liberální (pokrokové) strany se navíc díky svému významnému hospodářskému a společenskému postavení prolínali s politickou skupinou velkostatkářů. V těsné spolupráci s ústavověrnými velkostatkáři tak němečtí liberálové po dlouhá desetiletí spolehlivě ovládali moravskou politickou scénu. Jejich převahu příliš nenarušily ani změny

Zerfall der Monarchie (Jena 1926); D. HARRINGTON-MÜLLER, Der Fortschrittsklub im Abgeordnetenhaus des österreichischen Reichsrats 1873–1910. Wien 1972; L. HÖBELT, Die deutschnationalen und liberalen Gruppierungen in Cisleithanien: von der Vereinigten Linken zum Nationalverband. In: Das Parteienwesen Österreich-Ungarns, vyd. G. Erdödy (Budapest 1987) 270–301; TÝŽ, Die Deutschfreiheitlichen Österreichs. Bürgerliche Politik unter den Bedingungen eines katholischen Vielvölkerstaates; in: Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich, vyd. D. Langewiesche (Göttingen 1988); L. KAMMERHOFER (ed.), Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873–1879 (Wien 1992). Pro Moravu: DER ERSTE MÄHRISCH-DEUTSCHE PARTEITAG, abgehalten in Olmütz am 18. Juni 1871 (Olmütz 1871); DER VII. DEUTSCHMÄHRISCHE PARTEITAG IN BRÜNN, abgehalten am 19. September 1880 (Brünn 1880); A. FISCHER, Die nationale Organisation der Deutschen in Österreich und der deutsch-österreichische Nationalverein (Brünn 1880); LEITENDE GRUNDZÜGE DER DEUTSCHEN FORTSCHRITTSPARTEI, vorgeschlagen von den durch die Vertrauensmänner-Versammlung der Deutschen in Böhmen am 29. Juni 1896 eingesetzten Zehnerausschusse (Prag 1896); M. MENGER, Zur gegenwärtigen politischen Lage (Mährisch-Schönberg 1896); DER MÄHRISCHE LANDTAG 1906–1912 (Hohenstadt 1913); DEUTSCHRADIKALES JAHRBUCH MIT ZEITWEISER FÜR 1913 (Leitmeritz b. d. = 1912); M. VESPALCOVÁ, Německé politické strany na Moravě v 90. letech 19. století (Brno 1973) dipl. práce; I. PEREMSKÁ, Německá politika na Moravě v letech 1899–1905 (Brno 1975) dipl. práce; H. BĚBAROVÁ, K počátkům německého nacionálního hnutí (1974); TÁŽ, Německé liberální a nacionální spolky (1976); J. MALÍŘ, Das deutsche und das tschechische Bürgertum in Mähren und seine Landtagsvertretung; in: Opera Historica 2 (České Budějovice 1992) 97–106.

128 Majitelem tohoto deníku byl významný činitel liberální strany a dlouholetý zástupce starosty města Brna Rudolf Rohrer.

spojené s demokratizací veřejného života ani vznik nových a nástup masových politických stran na politické kolbiště (sociální demokracie, křesťansko-sociální strana). Dělo se to ovšem za cenu posunů uvnitř svobodomyšlného politického tábora ve prospěch nacionálnějších politických sil; na rozdíl od jiných zemí si však němečtí liberálové (pokrokaři) i v nové situaci udrželi v německé politice na Moravě hlavní slovo.

Německá nacionální strana na Moravě (Deutschnationale Partei Mährens), založená v roce 1890 a v roce 1895 přejmenovaná na německou stranu lidovou (Deutsche Volkspartei), neznamenal pro hegemonii liberálů na Moravě takové nebezpečí jako v jiných oblastech Předlitavska. Po celá 90. léta byla vlastně konglomerátem různých opozičních skupin, které v městské, hospodářsky a mocensky saturované společnosti svým nacionálním radikalismem a antisemitismem nedosahovaly kromě severomoravských měst většího ohlasu. Orientace na zájmy středních a nižších středních vrstev měst i venkova — jejím prvním a dlouho jediným zemským poslancem byl v letech 1894–1896 rolník Johann Luksch — i snaha podchytit formující se německé nacionální dělnické hnutí mohly mít při značném sociálním a politickém pohybu v těchto vrstvách jen dočasný úspěch. Německá lidová strana se proto brzy po svém vzniku přiklonila ke kooperaci s německými liberály a jen díky koaliční politice a schopnosti svých předáků (Karl Chiari, Hermann Braß) si v rámci německého svobodomyšlného tábora udržovala pozici počtem poslanců druhé nejsilnější německé politické strany na Moravě.

Tento vývoj do určité míry podmiňovala svým vystupováním další síla německého svobodomyšlného tábora — všenněmecké a volné všenněmecké hnutí. Všeněmecké (allddeutsche) hnutí¹²⁹ se vydělilo jako nejradikálnější nacionální skupina z německé lidové strany roku 1900. Jeho zaměření na obdobné vrstvy, na něž se dosud orientovala německá lidová strana, tlačila německé lidovce k tomu, že se politicky i charakterem sociální základny sblížili s německou pokrokovou stranou (Deutschfortschrittliche Partei). Nástup všenněmecké strany, která při zemských volbách roku 1902 získala 5 mandátů (všechny ve venkovské volební kurii), byl zkomplikován vnitřními rozbroji mezi vůdčími představiteli strany G. Schönererem a K. H. Wolfem, které měly i na Moravě za následek vznik volného všenněmeckého (freialldeutsche) hnutí a v rámci něho později i vznik německé dělnické strany na Moravě (Deutsche Arbeiterpartei Mährens).

129 O něm viz: WAS WIR WOLLEN! Das Allddeutschtum im Gegensatz zu Sozialismus und Katholizismus von Théque. Mit einer Beilage Das Programm der Anhänger Schönerers (Wien 1906); E. PICHL, Georg Schönerer, 5–6 sv. (Berlin 1938); G. A. VON METNITZ, Die deutsche Nationalbewegung 1871–1933 (Berlin 1939) 93–133; J. KOŘALKA, Všeněmecký svaz a česká otázka koncem 19. století (Praha 1963); H. BACHMANN, Raphael Pacher und die deutschradikale Bewegung in den Sudetenländern; in: Bohemia 5 (1964) 447–458; D. GAWRECKI, Spolek Nordmark a německá politika; in: Slezský sborník 70 (1972) 1–16; TÝŽ, Počátky extrémního německého nacionalismu. Schönerer a rakouské Slezsko; in: Slezský sborník 68 (1979) 133–141, 258–270; A. G. WHITESIDE, Georg Ritter von Schönerer. Allddeutschland und sein Prophet (Graz-Wien-Köln 1981).

K volné všenecké straně (Freiilldeutsche Partei), od roku 1907 nazvané německá radikální strana (Deutschradikale Partei), přešla většina původních stoupců všeneckého hnutí na Moravě. Nová strana svou orientací na nacionálně a sociálně citlivé obyvatele oblastí ležících na jazykové hranici se po rozšíření volebního práva do moravského zemského sněmu roku 1906 s 10 mandáty stala podle počtu poslanců třetí nejsilnější německou stranou na Moravě. Svým politickým a sociálním profilem podstatně konkurovala zejména německým lidovcům, které mnohdy vytlačila z jejich pozic,¹³⁰ ale na rozdíl od zbytků všenečků i vývoje německé radikální strany v jiných zemích monarchie se radikálové na Moravě nechali zapojit do společné koaliční politiky s německými pokrokaři (liberály) a lidovci (nacionály).

Německý národně liberální tábor se tímto vývojem značně diferencoval. Zatímco německá pokroková strana si udržela pozice mezi majetnějším, volebním censem stále zvýhodněným voličstvem moravských měst a obchodních a živnostenských komor, německá radikální strana spolu s německou lidovou stranou vytlačily německou pokrokovou stranu z vlivu na nižší střední a nižší vrstvy německých měst a vesnic, když ve volbách r. 1906 a 1913 nedovolily, aby pokrokaři (liberálové) ve všeobecné a venkovské kurii vůbec získali jediný poslanecký mandát. Na druhé straně německá pokroková strana využívala této situace jako zbraně proti německé sociální demokracii a křesťansko-sociální straně, které přes početné voličstvo byly táborem německých svobodomyšlných stran odsouzeny k minimálnímu politickému zastoupení na moravském zemském sněmu i v říšské radě. Ostře vymezené hranice německého národně liberálního tábora vůči táboru sociálně demokratickému a táboru křesťansko-sociálnímu zároveň znamenaly, že jeho vztah k německé dělnické a německé agrární straně byl smířlivější a jeho přechod zvláště k agrárnímu táboru pozvolnější.

5.3.1.2. *Německý nacionálně dělnický tábor*: Německý nacionálně dělnický tábor na Moravě se formoval v nacionálně orientovaném prostředí německého dělnictva, maloživnostnictva a drobného úřednictva, kterému byly cizí sociálně demokratické a křesťansko-sociální přístupy k řešení problémů těchto vrstev a kterému konvenoval nacionalismus i antisemitismus německých nacionálních stran. Jeho politickým výrazem byla německá dělnická strana na Moravě (Deutsche Arbeiterpartei Mährens), která byla založena r. 1906 jako zemská organizace celorakouské německé dělnické strany ustavené r. 1904.¹³¹ Vznik

130 Její představitel (W. Freisler) zaujal po r. 1907 jedno ze dvou německých míst přisídících zemského výboru /srov. Z. WEISSOVÁ, Personální složení (1981) 95–96; MO 45, č. 233 (10. 10. 1907) 3/. Také svým zastoupením v brněnské obecní radě (5 členů) předčila lidovce se 3 členy. Srov. MO 44, č. 6 (10. 1. 1906) 2.

131 PARTEIGRUNDSÄTZE DER DEUTSCHEN ARBEITERPARTEI OESTERREICH, beschlossen vom Reichsparteitag in Iglau am 7. und 8. September 1913 (Hohenstadt 1913); F. BURSCHOFSKY, Beiträge zur Geschichte der Deutschnationalen Arbeiterbewegung 1–2 (Hohenstadt 1913); R. JUNG, Der nationale Sozialismus. Eine Grundlage, seine Werdegang und seine Ziele, 3. vyd. (München 1922); A. BERNER, Vom Gesellenverein zum nationalen Sozialismus. Betrachtung über die Entwicklung der nationalsozialistischen Bewegung unter

německé dělnické strany byl dlouhodobý a složitý proces, v němž se prolínalo respektování patronátu všenněmecké a volné všenněmecké strany nad svépomocnými a odborovými dělnickými organizacemi s tendencí k jejich zcela samostatnému, na ostatních stranách nezávislému politickému postupu. V celorakouském měřítku sehrál významnou roli v procesu politizace tohoto hnutí Svaz německých svépomocných a dělnických jednot Rakouska se sídlem v Moravské Třebové a jeho představitel F. Burschofsky a jím vydávaný tisk (*Der Deutsche Arbeiter* a *Freie Volksstimme*). I po formálním osamostatnění německé dělnické strany zůstávala nová strana několik let v těsné kooperaci s volnou všenněmeckou (německou radikální) stranou a teprve postupně díky opoře, kterou měla v samostatné odborové organizaci, se po r. 1909 i politicky emancipovala. Na Moravě docílila významných úspěchů, když v zemských volbách 1906 získala dva a ve volbách r. 1913 tři mandáty. V popředí strany se přitom prosadili politici (R. Jung, H. Knirsch), kteří v roce 1918 hráli významnou úlohu v přeměně strany v německou národně socialistickou dělnickou stranu (*Deutsche nationalsozialistische Arbeiterpartei*). Přestože německá dělnická strana byla na bázi nacionalismu podporována jako protiváha sociálních demokratů a křesťanských sociálů táborem svobodomyšlných stran a politické hranice mezi oběma tábory se tak stíraly, zůstával zájmový a psychologický odstup německého národního dělnictva od velkopodnikatelského prostředí národně liberálního tábora příliš velký.

5.3.1.3. Německý agrární tábor na Moravě: Německý agrární tábor na Moravě se vytvářel dlouho před založením svého hlavního politického mluvčího — německé agrární strany¹³² — jako sociální prostředí, v němž agrární otázky hrály bez ohledu na politické smýšlení prim. Se sociální a národní radikalizací na přelomu století zůstala jen část zájmového rolnického hnutí pod patronací křesťansko-sociální strany, značná část se z liberální (pokrokové) strany uchýlila pod politická křídla lidovců (nacionálů), všenněmců a radikálů. K vytvoření sa-

besonderer Bedachtnahme auf das Land Schlesien (Troppau 1930); A. CILLER, *Die Vorläufer des Nationalsozialismus in Österreich* (Wien 1932); TÝŽ, *Deutscher Sozialismus in den Sudetenländern und der Ostmark* (Hamburg 1939); E. WEESE, *Aus den Anfängen des Nationalsozialismus im sudetenschlesischen Raum*; in: *Schlesisches Jahrbuch* 12 (1940) 195–207; A. WHITESIDE, *Nationaler Sozialismus in Österreich vor 1918*; in: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 9 (1961) 333–359; D. GAWRECKI, *Německá dělnická strana 1904–1918*; in: *Slezský sborník* 71 (1973) 21–41, 81–90; TÝŽ, *Německá dělnická strana a její trutnovský program*; in: *Sborník východočeských archivů* 3 (1975) 123–140.

- 132 *BAUERNTHUM UND LANDBAU DER SUDETENDEUTCHEN*, vyd. K. Hübl (München 1963); E. BRUCKMÜLLER, *Landwirtschaftliche Organisationen und gesellschaftliche Modernisierung. Vereine, Genossenschaften und politische Mobilisierung der Landwirtschaft Österreichs vom Vormärz bis 1914* (Salzburg 1977); TÝŽ, *Strukturwandel der österreichischen Landwirtschaftsgesellschaft im 19. Jahrhundert*; in: *Zeitschrift für Agrargeschichte* 32 (1984) 1–30; H. LEMBERG, *Die agrarischen Parteien in den Böhmisches Ländern und in der Tschechoslowakischen Republik*; in: *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*, vyd. H. Gollwitzer (Stuttgart-New York 1977) 323–258; N. LINZ, *Der Bund der Landwirte in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Struktur und Politik einer deutschen Partei in der Aufbauphase* (München-Wien 1982).

mostatné strany došlo až po odlivu nacionálního radikalismu v polovině prvního desetiletí 20. století, nejprve v Čechách (1905), odkud se rozšířila i do ostatních zemí Předlitavska. Na rozdíl od českého prostředí vznikla německá agrární strana na Moravě „shora“, až po několika neúspěšných pokusech, vytvořením seskupení rolnických poslanců různých existujících politických stran, kteří se při prosazování agrárních požadavků organizačně opírali o stávající síť nepolitických okresních zemědělských spolků, zvláště o Organizaci německých rolníků na Moravě (Organisation der deutschen Landwirte Mährens), založenou r. 1908. Soudržnost a svébytnost agrární strany na Moravě tak před první světovou válkou nebyla velká, neboť její vedení jako zájmové seskupení rolnických poslanců kromě agrárních otázek neprosazovalo vlastní politiku, v zemské politice se podřizovalo koaličnímu nadstranickému vedení poslaneckého klubu německých svobodomyšlných stran a na říšské radě Německému nacionálnímu svazu (Deutscher Nationalverband). Na rozdíl od Čech i Slezska proto byly pozice německé agrární strany na Moravě slabé, v zemských volbách r. 1906 získala dva a r. 1913 žádný mandát, vnesla však do německých politických vod neklid, protože odčerpávala hlasy i poslance německým nacionálním stranám, zejména straně radikální.¹³³ V říšské radě ji po volbách r. 1911 reprezentovali tři poslanci, jejichž politická minulost i budoucnost však byla spojena spíše s německou lidovou stranou.¹³⁴

5.3.1.4. *Německý katolický politický tábor*: Německý katolický politický tábor na Moravě vyrůstal obdobně jako český z několika zdrojů.¹³⁵ V tradičním konzervativním prostředí živnostnictva a později i rolnictva vznikaly od 50. let katolické charitativní, vzdělávací, tovaryšské spolky německého jazyka, které se vytvářely paralelně s českými, ale byly početně i organizačně mnohem slabší.¹³⁶ Jejich přerůstání do katolických politických spolků (kasin) nebylo systematické, stejně jako jejich ideové i personální vazby na aristokratický konzervativní katolický proud kolem listu Vaterland a Hohenwartovy strany práva. Vedle tohoto konzervativního agrárně feudálního proudu vzniklo v 90. letech jako reakce na proces modernizace, která existenčně vykořeňovala zejména maloživnostnictvo a drobné rolnictvo, křesťansko-sociální hnutí, které nacházelo oporu právě v těchto antiliberálně a antisemitsky laděných vrstvách. Na Moravě se křesťan-

133 Český tisk (Srov. Rozklad mezi moravskými Němci; in: Moravské listy 2, č. 23 (26. 2. 1914) 3) psal o odchodu až sedmi poslanců z klubu německých radikálů do agrární strany.

134 Srov. poznámky k tabulce s výsledky voleb.

135 G. RAUCH, Probleme der christlichsozialen Partei nach der Vereinigung mit den Katholisch-Konservativen im Jahre 1907; in: Österreich in Geschichte und Literatur 9 (1965) 361–371; R. KNOLL, Zur Tradition der christlichsozialen Partei. Ihre Früh- und Entwicklungsgeschichte bis den Reichsratswahlen 1907 (Wien-Köln-Graz 1973); K. A. HUBER, Die Enzyklika „Rerum novarum“ und die Genesis der christlichsozialen Volksparteien der Tschechoslowakei; in: Die Erste Tschechoslowakische Republik als multinationaler Parteienstaat (München-Wien 1979) 241–259; H. SCHÜTZ, Die Deutsche Christlichsoziale Volkspartei in der Ersten Tschechoslowakischen Republik; in: tamtéž 271–291; H. RIGHART, Das Entstehen der katholischen Versäulung in Österreich 1887–1907; in: Zeitgeschichte 11/3 (1983/1984) 69–87.

136 J. JANČÍK, Katolické jednoty (1932).

sko-sociální hnutí rozšířilo z Dolních Rakous zejména v agrárním prostředí na Znojemsku, kde byl také roku 1896 zvolen do moravského zemského sněmu první německý křesťanský sociál (F. Neunteufel), a posléze i v jiných venkovských oblastech Moravy i v moravských městech (Rýmařov, Moravská Třebová). Organizačně se opíralo o Zemský svaz křesťanských Němců (Landesverband der christlichen Deutschen Mährens), zal. 1898. Zemská organizace německé křesťansko-sociální strany na Moravě (Christlichsoziale Partei Mährens), která se v celorakouském měřítku roku 1907 integrovala s katolickou lidovou stranou (Katholische Volkspartei), se oficiálně ustavila r. 1905, avšak výrazněji se zde neprosadila: v r. 1902 nezískali křesťanští sociálové žádný, roku 1906 jeden a roku 1913 dva mandáty v moravském zemském sněmu, což kontrastovalo s poměrně velkými počty ve volbách celkem získaných hlasů. Proti německému katolickému táboru ve městech ostře vystupovaly německé svobodomyšlné strany a sociální demokracie, ve venkovském voličstvu zase křesťanští sociálové naráželi na tvrdou konkurenci nejprve německých lidovců a radikálů, později německých agrárníků, kteří se proti křesťansko-sociálním kandidátům v užších volbách navzájem podporovali. Německý katolický tábor tak vlivem úzkého manévrovacího prostoru, který mu při většinovém volebním systému dovolily ostatní politické tábory, nemohl i přes rozšířený tisk (Mährisch-Schlesische Post, Christliches Volksblatt für Mähren und Schlesien, Olmützer Zeitung, Mährischer Volksbote) a významné osobnosti, které měl ve svém středu (F. Budig), hrát v německém politickém spektru na Moravě onu úlohu, kterou hrál český katolický tábor na českém politickém kolbišti.

5.3.1.5. Německý sociálně demokratický tábor: Německý sociálně demokratický tábor na Moravě vzešel podobně jako český z dlouholeté organizační, sociální a odborářské činnosti národnostně původně nerozčleněné sociálně demokratické strany; jeho formování nezávisle na českém sociálně demokratickém zázemí se prosazovalo jen pomalu a v souvislosti s postupem národnostní federalizace celorakouské sociální demokracie.¹³⁷ Německá sociální demokracie se nejprve organizačně opírala o tisk (Volksfreund — od 1881) a o politické spolky (Eintracht, Vorwärts, Volksfreund, Freiheit), základy její stranické organizační struktury (okresní organizace a zemské vedení) pak byly položeny po

137 O. BAUER, Nationale und soziale Probleme des Deutschtums in Mähren. Vortrag gehalten auf dem Parteitage der deutschmährischen Sozialdemokratie in Olmütz am 12. April 1909 (Brünn 1909); BERICHT ZUM GESAMMTPARTEITAG DER SOZIALDEMOKRATIE OESTERREICHS IN BRÜNN (Wien 1899); L. BRÜGEL, Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie 4 (Wien 1923); H. MOMMSEN, Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat 1 (Wien 1963); E. BRABLECOVÁ, Organizační vývoj sociální demokracie na Moravě v 90. letech 19. století (Brno 1973) dipl. práce; J. HEŘMANSKÝ, Národnostní rozkol v odborářském hnutí v Rakousku v r. 1897 a postoj Josefa Krapky a brněnských sociálních demokratů; in: ČMM 92 (1973) 264–274; J. BAKALA, Průmyslové oblasti českých zemí a členská základna československé a německé sociální demokracie v letech 1897–1913; in: Slezský sborník 78 (1980) 241–257; J. W. BRÜGEL, Zeitgenössische Kritik am Mährischen Ausgleich; in: Bohemia 28 (1987) 364–368. Srov. též výše kap. 4.2.

první zemské konferenci, konané roku 1892 v Šumperku. Těsná spolupráce s českou sociální demokracií však, zejména v rámci nové organizace podle jednotlivých volebních okresů, pokračovala i nadále, zvláště na Ostravsku a na Znojemsku. Stejně tak na rozdíl od Čech, kde roku 1897 vznikla odborová ústředna českých dělníků, zůstalo vedení zemské odborové organizace na Moravě až do r. 1910 společné pro Čechy a Němce a úzce napojeno na celoříšskou odborovou ústřednu ve Vídni. V průběhu prvního desetiletí se však i v německé sociální demokracii na Moravě prosadilo národnostní pojmání problematiky, které však nemohlo otupit konkurenční působení německé radikální, německé dělnické i křesťansko-sociální strany mezi dělnictvem.¹³⁸ Německá sociální demokracie se tak v zemských volbách 1906 a 1913 prosadila vždy jen s jediným mandátem (M. Eldersch; W. Nießner). Jako v případě katolického politického tábora byl německý sociálně demokratický tábor ostatními politickými tábory ostře ohraničen, i když nechyběly sporadické projevy společného postupu sociálních demokratů na zemském sněmu s německými nacionálními stranami.¹³⁹

5.3.2. SROVNÁNÍ ČESKÝCH A NĚMECKÝCH POLITICKÝCH STRAN A TÁBORŮ

5.3.2.1. Rozdíly ve vývojových tendencích po r. 1907: Přes rozestoupení německých politických sil do obdobných politických táborů, jaké byly v českém politickém systému, lze i z uvedené stručné charakteristiky usuzovat na podstatné rozdíly mezi spektrem českých a spektrem německých politických stran. Tyto rozdíly se týkaly jak samotného sociálněpolitického profilu jednotlivých stran, tak i jejich odlišných pozic v politické aréně vlastního národa. Výrazem těchto rozdílů bylo odlišné zakotvení jednotlivých stran v určitém společenském prostředí a jeho indikátorem dosažené volební výsledky. Tyto diference se mohly náležitě projevit až po rozvinutí stranického života v posledním desetiletí před první světovou válkou, kdy se systém politických stran už dotvořil a kdy se díky rozšíření volebního práva do moravského zemského sněmu (1905) a do poslanecké sněmovny vídeňské říšské rady (1907) tento proces urychlil. Protože však moravská volební reforma ponechávala kuriový a censovní volební systém, který skutečnou sílu stran zkresloval, v principu zachován, rozložení sil českých a německých politických stran vyplyne zřetelněji na povrch až z analýzy výsledků voleb do poslanecké sněmovny říšské rady roku 1907 a 1911, provedených už na základě všeobecného volebního práva. Navíc teprve v této době se v německé i české společnosti na Moravě už jednotlivé politické strany a tábory dostatečně profilyovaly a etablovaly.

138 I mezi německými sociálními demokraty z Moravy našly živnou půdu koncepty administrativně pojaté národnostní autonomie, jak o tom svědčí jednání, řeč. dr. Rennera a rezoluce zemského sjezdu německé sociální demokracie v Brně r. 1913. Srov. Německá sociální demokracie na Moravě a autonomie národnostní; ML 1, č. 121 (27. 12. 1913) 3.

139 To je např. případ obstrukce sněmu z podzimu 1910 německými stranami.

Při volbách do poslanecké sněmovny roku 1907 získal český národně liberální tábor 10 z 30 českých poslaneckých míst z Moravy, katolický tábor rovněž 10 a o poslední třetinu mandátů se rovným dílem podělily strana agrární a sociálně demokratická, která každá získala 5 mandátů. Podle počtu v prvním kole odevzdaných hlasů se však potence stran od rozložení mandátů podstatně lišily. Téměř jednu třetinu hlasů získala sociální demokracie, o něco méně katolický tábor, jednu pětinu národně liberální tábor a asi jednu šestinu hlasů agráři.¹⁴⁰ Výsledky voleb r. 1911 změnilly poměr v zastoupení českých stran z Moravy v říšské radě. Přinesly vítězství českému sociálně demokratickému táboru, který z 30 mandátů získal 11 mandátů, 7 získal katolický tábor, 6 agrární, 5 národně liberální tábor a 1 mandát vybojovali národní sociálové. Rozdělení mandátů zhruba odpovídalo síle jednotlivých stran podle počtu jim odevzdaných hlasů, s výjimkou sociální demokracie a katolického tábora. Díky podpoře sociální demokracie stranami tzv. bloku pokrokových se musel katolický tábor, kterému odevzdalo své hlasy o 10% voličů více než sociálním demokratům, spokojit s menším počtem mandátů, než kolik by odpovídalo počtu odevzdaných hlasů.

Rozdělení německých poslaneckých mandátů se od výsledků v českých volebních okresech značně lišilo. Roku 1907 získal německý nacionálně liberální tábor 15 z 19 německých mandátů, německá sociální demokracie 3 a němečtí křesťanští sociálové 1 mandát. Mizivý počet mandátů, které získal jak německý sociálně demokratický, tak německý křesťansko-sociální tábor byl v diametrálním protikladu s téměř třetinou všech německých hlasů, které obdržela německá sociální demokracie, a s téměř pětinou hlasů, které dosáhli němečtí křesťanští sociálové.

Tento nepoměr mezi získanými mandáty a odevzdanými hlasy se ve volbách r. 1911 ještě prohloubil. Německý svobodomyšlný tábor získal 16 mandátů a pouze 3 přenechal německé agrární straně. Jak němečtí sociální demokraté, tak křesťanští sociálové vyšli zcela naprázdno, i když dohromady získali 41% všech německých hlasů.

Výsledky voleb signalizují, že vývojové trendy v systému českých stran se rozcházely s vývojem v systému německých stran. Mezi českými stranami se počtem získaných poslaneckých míst i počtem odevzdaných hlasů do čela dostali sociální demokraté a katolíci, na úkor národně liberálního tábora, který roku 1911 získal jen 11% českých hlasů. To kontrastovalo s 45% hlasů, které mezi německými voliči získaly německé svobodomyšlné strany. Důsledkem bylo, že zatímco v parlamentu byl z Moravy zastoupen každý z pěti českých politických táborů, v německém politickém spektru se národně liberálnímu táboru podařilo obratnou zastřešovací politikou a soustředěním německých nacionálních stran ovládnout německou politickou reprezentaci z Moravy do té míry, že z ní byli vytlačeni jak sociální demokraté, tak křesťanští sociálové.

Tento trend se potvrdil i v zemské politice, v níž po volbách 1913 bylo zastoupení ostatních německých politických táborů — křesťansko-sociálního,

140 Srov. přílohu.

sociálně demokratického — ve srovnání se silnými pozicemi německých svobodomyšlných stran jen symbolické. Svobodomyšlné strany získaly 39 poslaneckých mandátů, kdežto ostatní strany jen 7.¹⁴¹ Integrovanou politiku německých svobodomyšlných stran na Moravě ztělesňoval nadstranícký orgán „Deutscher Volksrat für Mähren“, dále společný poslanecký klub na zemském sněmu a v měřítku celorakouské politiky Německý nacionální svaz (Deutscher Nationalverband), na jehož špici ne náhodou hrál vůdčí roli představitel německé lidové strany na Moravě K. Chiari a od r. 1911 představitel německé pokrokové strany na Moravě G. Groß.¹⁴²

Tato koncentrace sil, která na Moravě nabyla tak výrazné podoby, se ukázala být při izolování zdejších německých sociálních demokratů a křesťanských sociálů velmi úspěšná. Při zemských volbách roku 1913 se německé pokrokové straně podařilo s německou stranou lidovou, radikální a také dělnickou vytvořit jednotné politické seskupení, které bylo řízeno společným nadstraníckým orgánem. Tento „výkonný výbor společného svobodomyšlného zemského volebního výboru“ (Der Vollzugsausschuß des gemeinsamen deutschfreiheitlichen Landeswahlausschusses) byl složen po třech zástupcích z každé ze čtyř zúčastněných stran, předsednictví si v něm ovšem zajistila německá pokroková strana, resp. její předák H. d'Elvert.¹⁴³ Rozpad a ústup původní německé liberální (pokrokové) strany tak byl v letech před 1. světovou válkou už překonán novou integrací svobodomyšlných stran, které původně z liberální strany vzešly.

Naproti tomu český národní liberální tábor ani po fúzi Stránského lidové a Fischerovy pokrokové strany v r. 1909 nevystupoval při volbách jednotně a jeho jádro tvořené lidovou stranou pokrokovou tak nestačilo čelit převaze české sociální demokracie a katolických stran. Tzv. blok pokrokových stran při říšských volbách 1911 a zemských volbách 1913 sice izoloval český katolický tábor, ale za cenu podpory a vzestupu na jedné straně sociální demokracie, na druhé straně agrární strany.

5.3.2.2. Příčiny rozdílných vývojových tendencí: Příčiny jednostranné převahy národně liberálního tábora na německé politické scéně Moravy nelze vysvětlit jen většinovým volebním mechanismem, který v užších volbách umožňoval nejrůznější účelová volební spojení stran. Spočívají mnohem hlouběji ve specifickém utváření německého politického spektra na Moravě. Klíčovou úlohu přitom hrál vývoj německého nacionálně liberálního seskupení.

Podstatné rozdíly lze vidět už v období do 90. let, kdy honorační charakter německé liberální strany měl díky jinému sociálnímu zázemí poněkud odlišný dosah, intenzitu a akční rádius než v případě Pražákovy národní strany. Německá liberální strana se opírala o neformální osobní kontakty a propojení

141 Srov. přílohu.

142 O jednotném postupu Německého nacionálního svazu při říšských volbách 1911 i v volebním období srov. ZUSAMMENSTELLUNG DER POLITISCHEN VORGÄNGE VON DEN WAHLEN IM JUNI BIS ZUM ENDE DES JAHRES 1911(Wien 1911).

143 Deutsche Landtagswähler! Tagesbote aus Mähren und Schlesien 63, č. 265 (7. 6. 1913) 1.

s hospodářskými a samosprávnými grémii (zejména obchodními a živnostenskými komorami v Brně a Olomouci a radnicemi moravských měst), o mnohem vlivnější tisk, než byl tisk český (Vedle ústředních orgánů Tagesbote aus Mähren und Schlesien a Mährischer Correspondent vycházel místní liberální tisk ve všech významnějších městech Moravy) a o hustou síť nejrůznějších spolků, velmi záhy doplněných o řadu politických spolků. Roku 1871 existovalo 19 německých liberálních politických spolků oproti 5 politickým spolkům národní strany. Podobně zaostávala národní strana i v žurnalistice. Její hlavní orgán Moravská orlice byl r. 1879 s nákladem 1450 výtisků až na 4. místě mezi česky vycházejícími novinami na Moravě. Typickým politickým představitelem národní strany byl advokát, který svými aktivitami ve spořitelnách, záložnách, rolnických akciových podnicích měl zájmově i společensky blíže k sedlákovi a drobnému živnostníkovi než průmyslovému podnikateli. Ten naopak — jako např. německý liberální poslanec Julius Gomperz, který byl v jedné osobě továrníkem, velkoobchodníkem, bankéřem, prezidentem brněnské obchodní a živnostenské komory a velkostatkářem — ve vyhraněné podobě ztělesňoval typ německého liberála. Zatímco v popředí politické reprezentace národní strany stáli advokáti, rolníci a kněží, německá liberální strana měla na špici kromě inteligence (advokátů, profesorů, lékařů, úředníků) skutečné velkopodnikatele. Proto také její hlavní síla tkvěla ve městech — v městské volební kurii a v obchodních a živnostenských komorách. Na rozdíl od staročechů byli němečtí liberálové zřetelněji ohraničení vůči nižším vrstvám, zatímco jejich vymezení vůči velkostatkářům nebylo zdaleka tak strmé.¹⁴⁴ Těsná politická kooperace s ústavověrným velkostatkem byla základem dlouholeté hegemonie liberálů v politickém životě Moravy, která odolávala i dlouho po vzniku nových německých politických stran. Při privilegovaném volebním právu dostačovala německé liberální straně k udržení hegemonie podpora ze strany privilegovaných vrstev. Národní strana naopak musela nedostatek movitějších vrstev oprávněných volit kompenzovat halasnou všenárodní politikou bez rozdílu stavu i světónázoru. Integrovala v sobě i konzervativně katolický proud, zatímco němečtí liberálové se od něj od počátku zřetelně distancovali.

Proces zmasovění politického života a následná politická diferenciacce, které byly provázeny krizí liberalismu, zastihl národní stranu a německou liberální stranu v odlišné pozici. Zatímco všeobjímající všenárodní charakter národní strany nutně vedl k jejímu rozpadu na mladočesky orientovanou lidovou stranu, katolickou stranu národní a zbytek staročechů, pro německou liberální stranu byla její původní orientace na společenské špičky paradoxně výhodou: separace nacionálního křídla neznamenal zúžení sociální základny liberální strany. Svobodomyšlný a nacionální charakter radikálních frakcí vylučoval jakékoliv sbližení s katolickým nebo sociálně demokratickým táborem, naopak ale napříště nevyklučoval kooperaci radikálů s původními liberály. Předpokladem takovéto kooperace byla ovšem určitá nacionalizace a radikalizace liberálů.

144 J. MALÍŘ, *Das deutsche und das tschechische Bürgertum* (1992) 97–106.

Nacionalismus nebyl německé liberální straně na Moravě tak vzdálen, jak se má někdy za to. Součástí jejího programu byl od 60. let kromě liberálních zásad také rakouský patriotismus a moravský autonomismus, které měly být protiváhou českému státoprávnímu programu. Moravský autonomismus a rakouský patriotismus liberálů však v důsledku maloněmeckého řešení sjednocení Německa a úspěchů českého národního hnutí na Moravě byly brzy vystřídány důrazem na německé národní zájmy.¹⁴⁵ Na 7. sjezdu moravských liberálů 1880 v Brně se sjezd poté, co předák strany E. Sturm prohlásil možnost dohodnout se s moravskými Čechy za nemožnou, vyslovil pro solidaritu všech Němců v Rakousku.¹⁴⁶ Toto směřování potvrdil i návrh na novou, celé Rakousko zahrnující organizaci všech německých národních sil, který namísto zemských hranic respektoval hranice národnosti.¹⁴⁷

Motorem politické a nacionální aktivizace širších vrstev německého obyvatelstva Moravy se v nové situaci stala mladší generace nacionálně laděných politiků (B. Steinbrecher, H. Kaniak, H. Braß, H. Albrecht), která se postupně jako nacionální strana (Deutschnationale Partei) vyčleňovala z liberální strany. Prosazovala se hlavně v nově zakládaných masových tzv. ochranných a pracovních spolcích, jakými byly „Deutscher Schulverein“ (1880), „Bund der Deutschen Nordmährens“ (1886) „Bund der Deutschen Südmährens“ (1899). Hlavní síla nacionálů byla soustředěna v severomoravských městech, kde se frustrace z hospodářského úpadku dříve kvetoucích měst vybíjela jak v nacionalismu namířenému proti české konkurenci, tak v antisemitismu namířenému proti židovským velkopodnikatelům. Tak jako se Stránského lidová strana profilovala v 90. letech v odporu vůči staročechům, tak se i německá nacionální strana formovala na bázi odporu k dlouholeté honorační politice německé liberální strany. Zatímco však volební kompromis moravských mladočechů se staročechy v r. 1896 vynesl Stránského lidovou stranu do čela české politiky na Moravě, podobný kompromis německých nacionálů (nyní už zvaných lidovci) s německými liberály (pokrokáři) při volbách 1896 a 1897 jen potvrdil hegemonii liberálů (pokrokářů) v německém politickém táboře. V zemských volbách 1896 získali němečtí pokrokáři 28 mandátů, 4 lidovci, 1 křesťanští sociálové, v říšských volbách r. 1897 byl tento poměr mandátů 10 : 4 : 1.

Tato hegemonie byla ovšem zaplácena zvýšeným nacionálním akcentem, který do německé liberální (pokrokové) strany vneslo po odstoupení jejího dlouholetého předsedy A. Prombera r. 1897 nové vedení strany na čele s H. d'Elvertem, H. Fuxem, O. Lecherem, R. Rohrerem a G. Großem. Odchod všenněmců z německé lidové strany pak vedl k jejímu dalšímu sblížení s liberály (pokrokáři) a tím k udržení hegemonie liberálů (pokrokářů) v německé politice na Moravě,

145 J. MALÍŘ, *Země, stát a národ* (1995) 215–227.

146 DER VII. DEUTSCH-MÄHRISCHE PARTEITAG IN BRÜNN, abgehalten am 19. September 1880 (Brünn 1880) 34.

147 Die Organisation der deutschen Parteien in Mähren. Tagesbote aus Mähren und Schlesien 33, č. 10 (13. 1. 1883) 1–2; tamtéž, č. 33 (24. 1. 1883) 1.

potvrzené výsledky zemských voleb r. 1902, v nichž z 32 německých mandátů připadlo 21 na pokrokáře, 6 na lidovce a 5 na všenněmce (radikály).

Neúspěchy německých všenněmců na Moravě v říšských a zemských volbách roku 1901 a 1902, které byly do očí bijící ve srovnání s jejich volebními úspěchy v Čechách, kde při volbách do českého zemského sněmu roku 1901 získali 25 z 69 německých mandátů, nebyl tedy způsoben jen vnitřními nesváry mezi schönererovci a wolfovci, ale především specifickou situací na Moravě. Extrémní radikalismus, jak jej po r. 1900 prezentovalo všenněmecké hnutí a volné všenněmecké hnutí (schönererovci a wolfovci) a později německá dělnická strana, zde neměl do r. 1906 velký úspěch. Složitě národnostní poměry na Moravě, vyplývající především z charakteru smíšeného osídlení, nedovolovaly radikální řešení této problematiky. Složitě situaci více odpovídala politika liberálů (pokrokářů) a nacionálů (lidovců), která se koncentrovala na hájení zájmů moravských Němců cestou tzv. vyrovnávacích jednání s moravskými Čechy. Proto až moravské vyrovnání z r. 1905, které odstranilo volební konkurenci Čechů a Němců, umožnilo kontrastnější odstínění německého politického spektra. Jeho převážná jednobarevnost ve prospěch tábora svobodomyšlných stran však už byla předcházejícím vývojem naprogramována.

Zatímco německým pokrokářům (liberálům) a lidovcům (nacionálům) se v konfrontaci s nacionální a sociální radikalizací podařilo vystupňováním vlastního nacionalismu nejen otupit vliv radikálů, ale současně zabránit vzestupu sociálně a konfesionálně laděných stran, tedy německé sociální demokracie a křesťanských sociálů, a později i formující stavovské německé agrární strany, na české politické scéně tomu bylo jinak. Německý svobodomyšlný tábor měl úlohu usnadněnu tím, že celkové složení německého voličstva a politické reprezentace bylo ve své většině městské. Naproti tomu pro český národně liberální tábor nebyl charakter voličské základny a rozdělení českých městských a venkovských volebních okresů ani zdaleka tak příhodný.¹⁴⁸ Váha venkova v české politice umožnila, aby se jako silné politické tábory etablovali čeští katolíci a agrárníci. Reformy volebního práva roku 1905 a 1907 pak ve spojení s relativně početnějšími sociálně nižšími vrstvami českého obyvatelstva měst vysvětlují mnohem větší váhu české sociální demokracie oproti německé.

5.3.2.3. Závěrečné shrnutí: Z retrospektivního pohledu na genezi systému českých a německých stran a z rozložení českých a německých politických sil na Moravě po volbách roku 1907 a 1911 vyplývá několik předběžných tezí:

1/ Oba stranické systémy vyrůstaly z odlišných sociálních vazeb daných rozdílnou sociálně ekonomickou strukturou české a německé společnosti na Moravě. Tato výchozí pozice spolu s dalšími faktory později podmínila odlišnou váhu jednotlivých politických táborů a stran uvnitř obou národních společností. Diference ve vývoji českého a německého systému politických stran neznamenal

¹⁴⁸ Po moravském vyrovnání volili Němci v městské kurii a obchodních a živnostenských komorách 26 (20+6) poslanců, ve venkovské a všeobecné jen 20 (14+6), zatímco Češi v městské kurii 20 a ve venkovské kurii a všeobecné 53 poslanců (39+14).

ještě jejich zcela separátní a zcela nezávislé formování. Jejich vzájemnou spojnicí nebyly jen národně nerozlišené počátky sociálně demokratického a do určité míry i konzervativně katolického politického proudu a vazby na anacionální velkostatkářské strany. Naopak, artikulace každého z obou národních stranických systémů probíhala vlastně jako proces neustálých reakcí na sebemenší změny v druhém národním táboře. Odlišnosti od postavení sesterských stran v ostatních korunních zemích tak byly výslednicí těchto složitých permanentních interakcí na úrovni země.

2/ Proces modernizace a zmasovění politického života a s ním spjatá politická desintegrace postihly původní všenárodní strany (českou národní a německou liberální) v jiné situaci a s odlišnými důsledky. V německém prostředí na Moravě, kde dělicí linie mezi liberálním a zárodky katolického a sociálně demokratického tábora byly od počátku mnohem zřetelněji definovány, se stal hlavním stranotvorným momentem stupeň nacionální radikalizace uvnitř národně liberálního tábora. S ohledem na nižší stupeň sociální diferenciacce uvnitř české společnosti a na všenárodní rysy české politiky měla krystalizace systému českých politických stran do značné míry charakter primárního vymezení, při němž se základní hranice mezi jednotlivými táboři, zejména národně liberálním, katolickým a sociálně demokratickým teprve vytyčovaly a upevňovaly.

3/ Ve spektru německých politických stran mnohem masivněji a diferencovaněji zastoupený národně liberální tábor, který ve svém gravitačním poli udržoval částečně také německé agrární a nacionálně dělnické politické prostředí, stál od počátku v příkrém odporu ke katolickému a sociálně demokratickému táboru. Naproti tomu ve srovnání s ním mnohem slabší český národně liberální tábor, který se zpočátku málo zřetelně vymezoval vůči katolickému politickému proudu, jen velmi obtížně vzdoroval náporu zájmových stavovských stran (sociálně demokratické a agrární). Jejich váha na jedné straně a váha katolického tábora na druhé straně způsobily, že hlavní dělicí čáry mezi jednotlivými českými politickými táboři probíhaly jinak než v případě německém a také s měnící se intenzitou.

4/ Zatímco v německém stranickém systému brzy po vzniku nových stran došlo — zejména ve svobodomyšlném táboře — k procesu nové integrace, k vytváření zastřešovací nadstranické politické organizovanosti, která svou gravitací do určité míry přitahovala i ostatní politické síly (německou dělnickou a německou agrární stranu), mezi českými stranami se podobný trend prosadil v podobě tzv. bloku pokrokových stran až po roce 1911. Jeho podstata však byla jiného charakteru, integrační snahy zde šly napříč stranami, blok pokrokových stran se uskutečnil teprve po frakčních bojích uvnitř všech zúčastněných stran a zahrnul zcela jiné síly než blok německých svobodomyšlných stran.

5/ Podstatným momentem ve vývoji systému českých a německých stran, kterému jsme zde nemohli věnovat dostatečné místo, byl rozdílný stupeň zapojení českých a německých stran na Moravě do vyšších politických struktur. Zatímco prostorem politické aktivity českých stran kromě říšské rady byly jen české

země a jen výjimečně v omezené podobě a spíše symbolicky i Dolní a Horní Rakousy, německé strany na Moravě byly integrální částí stran, které se rozprostíraly po celém Předlitavsku. Ne náhodou mnozí představitelé německých politických stran z Moravy, jako byli K. Giskra, E. Sturm, Ch. d'Elvert, G. Groß, K. Chiari, svým významem přesahovali hranice Moravy a hráli klíčovou úlohu v jednotlivých německých politických stranách na celorakouské úrovni. Zařazení politických stran na Moravě jako zemských organizací politických stran, které většinou zahrnovaly více zemí, do širšího celorakouského kontextu by mělo být dalším krokem k jejich skutečnému poznání a zhodnocení i dalším předstupněm ke komparaci se stranickými systémy jinde v Evropě.